

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

ЗА СВОБОДУ

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ ДІАЛОГ ТА СПРОБИ ПОРОЗУМІННЯ

РОЗДІЛ IV

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА: ПОШУКИ КОМПРОМІСІВ

СПРОБИ ЗУПИНИТИ ВЗАЄМНЕ ПРОТИСТОЯННЯ: ПЕРЕГОВОРИ МІЖ ПРЕДСТАВНИКАМИ УКРАЇНСЬКОГО І ПОЛЬСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ У 1941–1945 РОКАХ

Стан вивчення. Польські дослідники не приділяли належної уваги детальному висвітленню передумов й перебігу переговорів між польським підпіллям і підпіллям Організації Українських Націоналістів (ОУН) під проводом Степана Бандери (ОУН-Б) у 1941–1945 роках, виняток становлять праці окремих авторів. В Україні цю тему також недостатньо вивчали, через що могло скластися помилкове враження, ніби основні суть і зміст українсько-польських відносин зводилися переважно до ворожнечі та взаємних убивств, могли сформуватися хибні уявлення і стереотипи про те, що в роки Другої світової війни українсько-польські відносини – це безперервний «ланцюжок насильства» українців супроти поляків. Усі члени ОУН-Б і вояки УПА при тому поставали полонофобами, не спроможними до співпраці й не здатними до конструктивного діалогу з поляками. Недостатня увага дослідників до цієї теми так само сприяла поширенню стереотипів про Армію Крайову (АК), в якій українські спільноти Західної України вбачали ворогів. Трагічний конфлікт, взаємні масові вбивства цивільного населення, драматичні події є невід’ємним компонентом загальної картини українсько-польських відносин. Однак це було лише «зворотним боком» позитивних процесів – спроб вирішення складних питань і налагодження співпраці.

У Польщі 1993 р. була видана монографія професора Ришарда Тожецького, у якій вперше послідовно проаналізовано зміст основних українсько-польських переговорів на підставі великої кількості польських архівних документів¹. У 1997 р. Гжегож Мотика і Рафал Внук головну увагу приділили вивченню обставин укладання українсько-польського перемир’я після закінчення Другої світової війни у Європі. Ці історики, зокрема, у своїй праці починали сторінки українсько-польської співпраці тільки від весни 1945 р., навіть не акцентуючи уваги на тому, що вона стала можливою лише як логічне завершення здійснених протягом згаданої війни тривалих і непростих перемовин². Праці Чеслава Партача, Романа Висоцького та деяких інших авторів дають змогу «дещо привідкрити лаштунки» і зрозуміти мотивацію, процес ведення та наслідки розмов між українськими і польськими делегатами з метою відвернути вбивчу для обидвох народів міжнаціональну війну³.

¹ Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. Warszawa: PWN, 1993.

² Motyka G., Wnuk R. «Pany» i «rezuny». Współpraca AK-WiN i UPA 1945–1947. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 1997.

³ Seret J. Rząd polski w Londynie a kwestia ukraińska. *Krytyka*. Paryż, 1987. Nr 26. S. 93–111; Sowa A. Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947. Kraków, 1998; Partacz Cz. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu na uchodźstwie i jego ekspozytury w kraju (1939–1945). Koszalin,

З науковців в Україні Ігор Льюшин, поєднавши матеріали польських та українських архівів, першим ґрунтовно проаналізував спроби ОУН-Б та польського підпілля домовитися про припинення взаємної ворожнечі у 1939–1945 рр.⁴ Цю тему вивчав також львівський науковець Леонід Зашкільняк⁵.

Проблему незалученості польськими дослідниками документів українських архівів до вивчення теми спробував вирішити Володимир В'ятрович у монографії про протистояння між збройними формуваннями польського та українського підпілля під час і після Другої світової війни, яке він потрактував як другу польсько-українську війну, хоча й приділив окрему увагу в своїй книзі спробам представників ОУН-Б та представників польського еміграційного уряду і його армії домовитися про боротьбу проти спільного ворога⁶.

Дослідження проблеми в Польщі й Україні триває і в останні роки. З опублікованих недавно книг особливо важливе значення для розкриття окремих аспектів теми має суттєво інформаційно наповнене дослідження Богдана Гука, ґрунтоване на фундаментальній базі документів та персональних інтерв'ю автора з учасниками спроб порозуміння⁷.

«Переслідувань поляків та арештів не було...»: ставлення ОУН-Б до поляків напередодні й під час спроби відновлення Української держави

Під час засновного конгресу ОУН на початку 1929 р. було чітко сформульовано головні засади, постулати й пріоритети її зовнішньої політики, що ґрунтувалися на співпраці з тими політичними силами й державами, які декларували або в інший спосіб виявляли свою готовність підтримувати визвольний рух українців та їхнє прагнення відновити власну державність. Було задекларовано, що ОУН «здійснюватиме свої завдання шляхом союзних зв'язань із тими народами, що вороже відносяться до займанців України»⁸.

Наступні 10 років у сформованій тоді геополітичній системі координат для українських націоналістів Польща, яка в 1919 р. анексувала Галичину й у 1920 р. Волинь, неминуче опинялася не серед союзників, а серед «займанців» і ворогів. Усі 20 міжвоєнних років спочатку Українська військова організація, а від 1929 р. її наступниця ОУН вели боротьбу проти Другої РП, тож їхні діячі вважали Польщу «ворогом № 1». Раптова зміна ситуації не могла це сприйняття відразу «розвернути на 180 градусів».

2001; Wysocki R. Dokumenty do dziejów rządu polskiego na uchodźstwie. Z historii stosunków polsko-ukraińskich w 1943 roku. *Res Historica*. Lublin, 2012. Т. 33. S. 207–238.

⁴ Льюшин І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). Київ, 2000; Льюшин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. Київ, 2001.

⁵ Див., наприклад: Зашкільняк Л. Українське питання в політиці польської еміграційної влади та її підпілля в роки II світової війни. URL: https://old.uinp.gov.ua/polpidpil-17_zashkilnyak

⁶ В'ятрович В. Друга польсько-українська війна 1942–1947. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011.

⁷ UPA i WiN w walce z totalitaryzmem 1945–1947. Dokumenty, wspomnienia / red. B. Huk. Przemysl: Stowarzyszenie Ukrainkie Dziedzictwo, 2018.

⁸ Мірчук П. Нарис історії ОУН / за ред. С. Ленкавського. Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк: Українське Видавництво, 1968. Т. 1: 1920–1939. С. 98.

Бандерівці напередодні війни написали й після її початку привезли в Україну детальні інструкції під назвою «Боротьба і діяльність ОУН під час війни». У цих інструкціях було чітко сформульовано намір ОУН-Б перебрати владу в залишених радянськими військами Волині й Галичини та проводити політику українізації сполонізованих у міжвоєнний період жителів цих регіонів. «Так званих польських селян потрібно асимілювати, роз'яснюючи їм, тим більше у цей гарячий, сповнений фанатизму час, що вони – українці, лише латинського обряду, примусово асимілювані», – йшлося з цього приводу в пункті 16 розділу «Вказівки на перші дні організації державного життя» директив «Боротьба і діяльність ОУН під час війни»⁹. У розділі «Організація Служби безпеки» містилися настанови усувати з керівних посад у відновленій Українській державі лише тих поляків «на західно-українських землях, які не відмовилися від мрії про Велику Польщу»¹⁰.

Ярослав Стецько та інші діячі Проводу ОУН-Б 30 червня 1941 р. проголосили у Львові Акт відновлення незалежності Української держави, до складу яких мали увійти тогочасні Галичина (яку поляки називали «Східна Галичина» або «Східна Малопольща») й Волинь. У баченні діячів підпілля Союзу збройної боротьби (ЗВЗ) (*Związek Walki Zbrojnej*) цей політичний крок був сприйнятий як антипольський у сенсі «претензій на креси» й початкового кроку до руйнування проєкту відновлення Польщі у кордонах станом на 1 вересня 1939 р. Однак відсутність антипольської платформи в планах ОУН-Б підтверджує той факт, що після згаданого проголошення діячі цієї організації в органах українського самоуправління у Галичині не започаткували жодних антипольських дій. Через понад півтора року під час переговорів із представником польського еміграційного уряду член Проводу ОУН-Б Зенон Матла констатував, що протягом тижня діяльності уряду Я. Стецька ОУН-Б не проводила антипольської політики. 14 березня 1943 р. він заявив: «У кожному разі після вступу німців до Львова українці старалися, наскільки це було можливо, не проводити зі свого боку антипольського курсу, а всі антипольські кроки німців намагалися пом'якшувати»¹¹.

Характеризуючи зміст планованої ОУН-Б політики й власної реакції на звернення з пропозиціями приєднатися до антиєврейських дій та арештів поляків-лівів'ян, Я. Стецько пізніше стверджував у спогадах: «За таких умов, і при постійному тискові на нас німців, які на нашій землі, крім нас, мали ворогами жидів і поляків, – ускладнювати, а не упрощувати їм fronti в Україні, було наше, було моє завдання, як співплянуючого нашу політичну дію»¹².

У своєрідному літописі діяльності ОУН-Б «3 книги фактів», складеному на підставі архіву організації та споминів її діячів, також було зафіксовано інформацію про те, що українські націоналісти рішуче відмовилися підтримати пропозицію нацистських органів безпеки допомогти їхнім співробітникам в проведенні

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3833. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 38.

¹⁰ Там само. Арк. 60.

¹¹ *Archiwum Akt Nowych* (далі – ААН). Zesp. 1324. Sygn. 202/III/129. К. 18.

¹² Стецько Я. Акт 30 червня 1941. Проголошення відновлення державності України. Торонто: Гомін України, 1967. С. 132–133.

антипольських акцій. У цій хроніці згадана пропозиція була потрактована як «німецька провокація, щоби скомпрометувати українців погромами»¹³.

Факт незгоди українських націоналістів допомагати нацистам в їхніх антипольських діях підтвердив у своїх споминах сучасник тих подій Володимир Макар, який, зокрема, згадував: «Започаткований німцями терор проти найвизначніших польських інтелектуалістів на терені Львова стрінувся в той час з рішучою протидією зі сторони офіційних українських чинників. Органи діючої тоді Служби Безпеки (СБ), керовані чейже людьми, засудженими свого часу польськими судами на кару смерти і зложені в більшості з бувших політичних в'язнів польських тюрм та концтабору в Березі-Картуз[ькій], дістали від найвищих українських керівних чинників виразний наказ саботувати цю німецьку акцію, направлену проти поляків. Шеф української СБ у Львові, інтерпельований німцями у справі протипольських “чорних лист”, відповів, що СБ ніяких “чорних лист” не провадить і що своїх людей до терористичної акції не дасть. Неприємно заскочений тим і виразно здетонований гештаповський старшина буркнув: “Обійдеться і без вас, існує чейже адресатна книга!”»¹⁴.

Спогади активіста ОУН підтверджують тогочасні звіти польського підпілля про становище в Галичині, передані для польського еміграційного уряду в Лондон. 29 липня 1941 р. у повідомленні Східної секції департаменту інформації і преси визнано, що в Галичині та на Волині були спроби створити «український уряд, а також укр. міліцію», з боку якого «переслідувань поляків та арештів не було». В іншому звіті цього ж відомства стосовно арештів активістів УДП і провідних членів ОУН-Б в Західній Україні ще через кілька місяців визнано: «У широких українських колах усе це не викликало антипольських настроїв»¹⁵.

З усього сказаного можна зробити висновок, що представники нацистських органів безпеки після отримання інформації про проголошення Акта відновлення Української держави очікували на рішення свого керівництва з Берліна щодо дій відносно бандерівців й готувалися їх заарештувати. Свідомі того, що незабаром бандерівців буде «усунуто з політичної арени», представники окупаційних органів безпеки вирішили перед тим спробувати використати бандерівців у планах арештів представників польської інтелігенції. На підставі сказаного цілком вірогідно, що бандерівці відмовилися від пропозиції долучитися до антипольських дій нацистських органів безпеки й це разом із проголошенням відновлення Української держави стало однією з причин переслідування нацистами українських націоналістів. На початку липня співробітники органів безпеки Райху заарештували С. Бандеру в Кракові й перевезли до Берліна, а 9 липня працівники нацистських спецслужб вивезли Стецька зі Львова до Кракова й звідти 10 липня до Берліна, де вони разом з іншими членами Проводу ОУН-Б опинилися під домашнім арештом¹⁶.

З огляду на тогочасні переговори польського уряду з СРСР як головним воєнним ворогом Німецького Райху і укладення з ним воєнного союзу було очевидним, що українські радикальні національні та польські політичні еліти з претензіями

¹³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 65. Спр. Ф-9079. Т. 50. Арк. 130–131.

¹⁴ Макар В. Вірні друзі. Торонто; Львів, 2004. Т. 2. С. 123.

¹⁵ ААН. Zesp.1324. Sygn. 202/III/198. К. 5, 33а.

¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 2. Спр. 7. Арк. 9–10.

стати головними «гравцями» у змаганнях за вирішення долі своєї Батьківщини могли опинитися «по різні боки барикад». У разі подальшого розгортання подій у такому напрямку від початку німецько-радянської війни українці й поляки могли бути приреченими рано чи пізно, розраховуючи реалізувати свої національні ідеали й державницькі аспірації, масово вбивати одні одних у складі військових частин, створених на боці Німеччини і СРСР. Однак до цього не допустив, як це не парадоксально, А. Гітлер, який вирішив здійснити територіальний поділ України, оскільки відновлення її державності не вписувалося в його політичні плани. Це визначило долю уряду на чолі з прем'єром Я. Стецьком.

Розмови з метою формування спільної антинацистської платформи боротьби у серпні–вересні 1941 р.

До початку німецько-радянської війни ні єдина ОУН, ні створені після розколу ОУН-Б і ОУН-М як дві нові організації у жодній відкритій заяві, зверненні чи будь-якому іншому офіційному документі не декларували своєї зовнішньополітичної орієнтації виключно на Німеччину. Лише після початку війни Райху проти «сталінської тюрми народів» ОУН-Б оголосила про підтримку ведення ним війни проти СРСР у разі, якщо він схвалить відновлення Української держави. Однак після «домашнього арешту», а відтак і «повноцінного» ув'язнення ініціаторів проголошення цього відновлення діячі згаданої організації перейшли у підпілля та застосовували різні форми спротиву, починаючи від пропаганди, саботажу здачі контингентів і примусового вивезення українців на працю до Німеччини й закінчуючи активною збройною боротьбою проти нацистського окупаційного режиму в Україні.

Після ізоляції частини діячів Проводу ОУН-Б нацистськими органами безпеки у Берліні за дорученням керівництва українського підпілля член Проводу ОУН-Б адвокат Володимир Горбовий розмовляв із представниками делегації уряду на південно-східних окраїнах Речі Посполитої – ДР РП ПСК (Delegatura Rządu na Kresach Poludniowo-Wschodnich Rzeczypospolitej – DR KPWRP) у Кракові, де 1 липня провів переговори. Під час їх ведення він висловився на користь ідеї культурної автономії поляків у майбутній Українській державі з групою польських громадських діячів, яку очолював Бохеньські (Bocheński). 10 серпня 1941 р. він зустрівся з представником делегації польського еміграційного уряду в Польщі, якому виклав безкомпромісну позицію більшості членів Проводу ОУН-Б щодо територіальної належності Галичини та Волині до України і до майбутньої Української держави, за створення якої проводили і проводитимуть боротьбу всі українські патріоти: «Ужгород і Чернівці становлять для України явно третєорядне значення порівняно зі Львовом. Зі Львова і Західної України вийшло національне відродження українського народу, яке огорнуло найширші маси, тому теж ця частина української землі нас цікавить найбільше. Польська психіка є явно не готова до такого вирішення наших суперечок, які вдалося б вирішити мирним способом. Ми не можемо відмовитися від лінії Сяну і Бугу, оскільки це було б відмовою від найвартіснішого національного елемента». Особливий акцент В. Горбовий зробив на тому, що українці й ОУН-Б як виразник волі українського народу до відновлення національної державності на своїх етнічних землях готові у разі непоступливості польських політичних сил щодо державної належності земель Галичини й Волині до силового вирішення

українсько-польських територіальних суперечок: «Мені здається, що за цих умов, на жаль, повинні повторитися події 1918/19 р. й що ми мусимо силою розрубати цей національний “гордіїв вузол”. Кажу про це відверто, бо вистарчить нас для цього»¹⁷.

У ході загострення антиукраїнської політики й арештів українських націоналістів Провід ОУН-Б в Україні ініціював чіткий антинацистський курс і водночас курс на зближення з польським підпіллям з метою не допустити взаємної боротьби. Ефективним засобом для посилення цих нелегальних політичних сил могли бути укладення «пакту про ненапад» і в перспективі – координація зусиль у боротьбі проти спільних ворогів. За визнанням Маріана Голембєвського (Gołębiewski), під час переговорів про співпрацю між АК і УПА у 1945 р. член Проводу ОУН-Б Ярослав Старух зізнався йому, що після арешту нацистськими органами безпеки С. Бандера під час дозволеної йому короткочасної зустрічі з кимось із близьких встиг сказати важливі слова, які були передані керівництву організації і стали орієнтацією у формуванні стратегії взаємин із польським підпіллям, що відтоді єдині партнери і союзники українців – це поляки¹⁸.

У той час, коли підпільні політичні структури розпочали «зондування ґрунту» щодо можливої співпраці, потреба мирного співіснування аполітичних людей двох різних національностей відсувала на задній план колишні незгоди й спонукала ситуативно забувати про давню або недавню ворожнечу – вчорашніх ворогів єднала спільна недоля.

Аналізуючи й порівнюючи зміну у відносинах між польським підпіллям і українськими націоналістами у воєнні роки, можна зробити обґрунтований висновок, що вони починали налагоджуватися майже відразу після того, коли німецькі інстанції припинили співпрацю з українськими націоналістами. Після першого «розриву» активної співпраці ОУН з Німеччиною через пакт Сталіна й Гітлера восени 1939 р. мельниківці налагодили контакти зі ЗВЗ незабаром після зустрічі представника ПУН із фактичним речником інтересів польського уряду наприкінці того ж року. Бандерівці відновили контакти з польським підпіллям незадовго до розриву співпраці з Абвером восени 1940 р., а восени 1941 р. після припинення співпраці бандерівців з Німеччиною готовність до розмов із представниками польського підпілля знову стала актуальним питанням порядку денного політики ОУН-Б.

Арешти членів Проводу ОУН-Б у середині вересня 1941 р. викликали серед певної частини вцілілих від арештів бандерівців гіпотетичну готовність налагодити координацію дій з польським підпіллям на антинацистській платформі – очевидно, члени Проводу ОУН-Б були здатні до ведення цих переговорів й арешт С. Бандери та інших прибічників став формальним приводом для їх негайного проведення. Остаточню цю зміну пріоритетів закріпили на конференції ті керівні діячі ОУН-Б, яким вдалося уникнути нацистських арештів. Незабаром після її проведення, 16 вересня 1941 р., член Проводу ОУН-Б Борис Левицький прибув до окупованої столиці Польщі з повноваженнями для офіційних переговорів із представниками польського підпілля. 18 вересня С. Ровецький (Rowecki) відвідував В. Сікорському,

¹⁷ AAN. Zesp. 1324. Sygn. 202/III/198. K. 34a; Załącznik nr. 1 z meldunku 89: Rozmowa z adw. Horbowym 10.VIII.1941. *Studium Polski Podziemnej w Londynie* (далі – SPP). Sygn. 3.1.1./Ukr. – Radiogramy, Meldunki sytuacyjne.

¹⁸ UPA i WiN w walce z totalitaryzmem... S. VIII.

що «кілька днів тому до Варшави приїхав Борис Левицький» і виступив «як офіційний представник ОУН для проведення розмов із представниками самостійницьких польських організацій». За словами Ровецького, Левицький «виявив бажання розпочати серйозні розмови, які довели би до узгодження в певному часі спільної політики щодо Німеччини» і, пообіцявши вплинути на формування серед українців настроїв на користь співпраці з поляками, заявив: «Поляки повинні зі свого боку також перестати антиукраїнську кампанію і у майбутніх переговорах вийти з положення, що повинна постати незалежна Україна, при чому справи польсько-українських кордонів буде обговорено після закінчення війни»¹⁹.

Враховуючи можливість відсутності зовнішньополітичної підтримки західними альянтами у питанні відновлення східних кордонів і пов'язану з цим перспективу втрати Галичини й Волині, політики польського еміграційного уряду усвідомили потребу пошуку якщо не компромісів, то принаймні домовленостей, що мали запобігти початкові нової польсько-української війни. Її вибух міг не тільки бути згубним для патріотичних сил, а й мати катастрофічні наслідки для становища поляків у згаданих регіонах й на тривалий час стати руйнівним чинником нормалізації польсько-українських відносин. Попередні аргументи на користь українсько-польського партнерства врешті спонукали керівництво польського підпілля вивчати можливості й умови укладення домовленостей з бандерівцями. Про це свідчить той факт, що 15 листопада 1941 р. С. Ровецький знову доповів В. Сікорському в спеціальному повідомленні № 89 під назвою «Українська справа», що ОУН-Б може бути серйозним політичним партнером ЗВЗ у боротьбі проти нацистської Німеччини: «Єдиною активною українською групою, схильною врешті шукати з нами порозуміння на тлі програми “Великої України”, є молоді безкомпромісні самостійники (бандерівці). Тепер вони переходять до таємної акції і створюють антинімецький фронт»²⁰.

Українсько-польські контакти тривали до кінця 1941 р., остання з відомих розмов відбулася 9 грудня й мала характер обміну інформацією про наміри сторін та ступінь їхньої готовності (чи радше неготовності) йти на компроміси²¹.

Контакти на Холмщині

Вимушений перехід у підпілля й фактичний стан так само вимушеної боротьби на два фронти проти СРСР і Німецького Райху спонукав керівництво ОУН-Б зафіксувати в програмних документах готовність до покращення українсько-польських відносин. Однак висунута при тому умова обов'язкового визнання земель Галичини та Волині невід'ємною територією України апіорі зводила нанівець будь-яку можливість ефективної співпраці з польським еміграційним урядом, офіційна

¹⁹ Załącznik nr. 3 z meldunku z 18.X.1941: Rozmowa z Borysem Lewickim przedstawicielem OUN. *SPP*. Sygn. 3.1.1./ Ukr. – Radiogramy, Meldunki sytuacyjne; Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945 (далі – АК в документach...). Т. II, cz. 1 і 2 (czerwiec 1941 – kwiecień 1943). Londyn, 1973. S. 145.

²⁰ АК в документach... Т. II. S. 141. Про участь і роль Б. Левицького у переговорах із польським підпіллям та його політичну біографію детальніше див.: Berdychowska B. Od nacjonalisty do lewicowca (przypadek Borysa Lewyckiego). *Zeszyty Historyczne*. Paryż, 2003. Nr. 156. S. 214–230.

²¹ Jędrzejewski Klemens Notatka z rozmów Polsko-Ukraińskich. 902/41z 9.12.1941. Układ z 30.7.1941r. obowiązuje wszystkich obywateli polskich. *APISM*. Sygn. PRM 41/2 z 1941. K. 89.

позиція якого щодо цих регіонів була незмінною: вони повинні будуть залишитися інтегрованою частиною Польської держави. У квітні 1942 р. на Другій конференції ОУН-Б «дуалістична» політика цієї організації щодо поляків була сформульована так: «Ставлення до поляків: виступаємо за покращення польсько-українських відносин в сучасний момент міжнародної ситуації і війни на підставі платформи щодо західно-українських земель». Ворогом ОУН-Б було оголошено ті польські політичні сили, які ставали на заваді до реалізації згаданої мети цієї організації щодо Західної України: «Одночасно продовжуємо боротьбу проти шовіністичних настроїв поляків і спроб поляків встановити контроль над важливими ділянками господарсько-адміністративного апарату західноукраїнських земель коштом усунення українців»²².

Критикуючи претензії уряду Польщі в екзилі щодо поновної інкорпорації до своєї держави території Західної України, бандерівці, однак, не виявляли полонофобії. У повідомленні МЗС еміграційного уряду на підставі аналізу публікацій ОУН-Б кінця 1942 р. було стверджено, що ця організація вважала Польщу потенційним союзником²³ (хоча на місцях, зрештою, ситуація і політичні настрої були різними залежно від локальних обставин). Ця задекларована позиція ОУН-Б залишилася незмінною у подальші місяці. Згодом, після поразки Вермахту в боях проти військ Радянського Союзу під Сталінградом, в одному з повідомлень радянських партизанських загонів на Волині, наприклад, було зафіксовано інформацію, в якій автор помилково назвав Семеном «Максима Рубана» (тогочасне псевдо Миколи Лебеда): «Українські націоналісти розповсюджують серед місцевого населення листівки за підписом Семена Рубана, в яких пишуть: „Ми за свободу всього народу, польська нація нам не ворог, але польський уряд. Російський народ нам не ворог, але Москва – наш кровний ворог. Ми проти ворогів будемо боротися”»²⁴.

З-поміж інших територій з українською більшістю й польською меншістю виразні тенденції готовності української громадськості до налагоджування добросусідських відносин із польським населенням від початку 1942 р. були характерними для Холмщини. 30 січня 1942 р. очільник команди АК Замостівського округу (криптонім «Trzcina») підготував з цього приводу «Ситуаційно-політичний рапорт за місяць січень 1942 р.». У ньому визнано, що українці «у багатьох випадках намагаються встановити добрі стосунки з поляками» і їх усіх єднає «прагнення вільної України», особливо «низи прагнуть вільної України». Підсумовано: «Випадки нав'язання добрих стосунків із поляками не є рідкісними. Приклади: архірей Холма, один із головних українських діячів, перебуваючи недавно в Монятичах, під час проповіді висловився у такий спосіб: “Не розрізняти: той поляк, а той українець – усі повинні собі допомагати”. Солтис українець у Ярославці, гміни Ухане, на сільських зборах говорив так: “Тепер немає ні українців, ні поляків, ні жидів – це усе тепер християни”. Серед інших українці до табору виселенців із Замостівщини у Тептюкові приносять харчі, а особливо слова втіхи. Подібно до цього навіть українці з Седліськ пропонували прийняття до себе виселенців з

²² Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України). Ф. 63. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 4.

²³ В'ятрович В. Друга польсько-українська війна... С. 81.

²⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 41. Арк. 54.

Белобржегу і Гонятич. А піп із Седліськ, Лазука, висловився на похоронах: “Ми і поляки ділимо одну долю і повинні взаємно допомагати одні одним”»²⁵.

Оскільки для початку 1942 р. була характерною відносна нормалізація українсько-польських відносин на Холмщині, мабуть, не випадково саме в цьому повіті навесні того року місцеві польські підпільники підтримали ідею проведення розмов керівного повноважного представника інтересів польського уряду з представниками Проводу ОУН-Б й навіть зуміли передати місцевим українським діячам ОУН-Б пропозиції про організацію таких зустрічей. Тогочасний керівник військової референтури Краєвого Проводу ОУН-Б Лука Павлишин був відповідальним за організацію зустрічей з уповноваженими делегатами польського підпілля. Затриманий після війни співробітниками НКВС УРСР, він так охарактеризував свою роль в переговорному процесі: «У червні 1942, коли я був крайовим військовим керівником ОУН-Захід, до мене прибув зв’язковий із Холмщини “Срібний” і заявив, що один із членів польської підпільної організації бажає проводити переговори з ОУН. Я доповів про це крайовому провіднику ОУН-Захід “Дмитру” (Михайлу Степаняку) і з його санкції призначив переговори у Львові»²⁶.

Проте ініційовані на Холмщині перемовини між представниками польського підпілля і ОУН-Б не дали очікуваних позитивних наслідків серед іншого тому, що з цього регіону до Проводу ОУН-Б в Галичині почала надходити інформація про все більшу кількість убивств українців членами ЗВЗ (згодом АК) та інших польських підпільних організацій. «Укладений мною нейтралітет між ОУН і польською підпільною організацією, – повідомив Лука Павлишин під час допиту, – виявився недійсним, оскільки незабаром після його укладення з Холмщини і Підляшшя стала надходити інформація, що польська підпільна організація знищує не тільки членів ОУН, але й мирних ні в чому не винних українців. Таким чином нейтралітет перестав бути дійсним як порушений польською підпільною організацією»²⁷.

Однак фактично польсько-українські взаємини у той час були набагато складнішими – місцеві поляки негативно сприймали налагодження українського громадського життя під владою нацистської Німеччини, окупаційні адміністративні та поліційні структури якої не розв’язували міжнародних протиріч.

²⁵ Caban I., Mańkowski Z. Związek Walki Zbrojnej i Armia Krajowa w Okręgu Lubelskim 1939–1944. Lublin: Wyd-wo Lubelskie, 1972. Cz. 2. Dokumenty. S. 27.

²⁶ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. П-25020. Арк. 52. Функції Л. Павлишина обмежилися до ролі тільки організатора проведення розмов, у яких він особисто не брав участі. Хоча В. В’ятрович вважав, що Павлишин брав участь у переговорах (В’ятрович В. Друга польсько-українська війна... С. 81), що передували зустрічам представників українського та польського підпілля: насправді той не мав на це відповідних повноважень. Це непрямим чином підтверджує відсутність згадки про будь-яку його участь у таких переговорах в споминах згаданого діяча ОУН-Б, що стосуються цього періоду його діяльності у 1942 р. (Павлишин Л. «На грані двох світів». Спогади військовика-бандерівця. Львів: Сполом, 2010. С. 200–201).

²⁷ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. П-25020. Арк. 52. Зафіксована у протоколі допиту інформація про нібито укладання згаданого нейтралітету особисто Л. Павлишином, однак, насправді, очевидно, не відповідала дійсності, оскільки він не був учасником переговорного процесу й знав про його наслідки хіба що зі слів їхнього учасника М. Степаняка.

Декларування готовності сторін до уникнення конфронтації в Галичині навесні та влітку 1942 р.

На початку 1942 р. польський еміграційний уряд планував поновити свої претензії щодо колишніх східних воєводств Польщі довоєнного періоду. Однією з передумов для цього могла бути позитивна зміна у ставленні уряду до національних меншостей загалом і до українців зокрема. 25 січня 1942 р. українське питання було підняте в зауваженнях у справі поточних завдань в українському питанні президентові Ради міністрів уряду Польщі у вигнанні²⁸, а 24 лютого 1942 р. підтверджено зроблену ще 18 грудня 1939 р. заяву польського уряду про його намір гарантувати українцям рівноправність у кожній сфері життєдіяльності²⁹. Незабаром ці ж декларації повторили в прийнятій 12 березня 1942 р. ухвалі у справах національної політики польського уряду у вигнанні³⁰.

Тим часом на зламі 1941–1942 рр. у Західній Україні окупаційний репресивний апарат націонал-соціалістичної Німеччини розпочав таку саму активну боротьбу проти польського та українського підпілля, яку зі встановленням сталінського режиму провадили більшовицькі органи безпеки на зламі 1939–1940 років. Багато сотень членів ЗВЗ і ОУН-Б були заарештовані й опинилися в тюрмах, звідки їх депортували до нацистських концтаборів. Крім того, обидвом рухам опору потенційно загрожувала перспектива подальшого нищення у разі відновлення влади СРСР в Галичині й на Волині зокрема і в Україні та Польщі загалом. З метою не допустити до взаємовинищування представники делегатури уряду Польщі вирішили провести перемовини з представниками керівництва ОУН-Б.

Українсько-польські розмови відновлено після прийняття згаданої ухвали уряду РП з питань національної політики навесні 1942 р. з ініціативи польського підпілля та з відома (очевидно, також схвалення) митрополита А. Шептицького. Навесні й улітку 1942 р. відбулися дві зустрічі у Львові. З польського боку ведення розмов підтримував делегат РП Ян Пекалкевіч (Jan Piekałkiewicz). За дорученням Я. Пекалкевіча від ЗВЗ-АК як підпільних структур РП переговори з представниками українського підпілля проводив Мечислав Реттінгер, який також за дорученням Пекалкевіча їздив до Львова для розмов із митрополитом Шептицьким. Від ОУН-Б у перемовинах брали участь заступник провідника ОУН-Б в Україні М. Лебеда Зенон Матла (під псевдо «Дніпро») та очільник Краєвого Проводу ОУН-Б на західно-українських землях (КП ОУН-Б ЗУЗ) Михайло Степаняк (під псевдо «Сергій»)³¹.

Неприємні спомини й особистий прикрий досвід політики Польщі щодо М. Степаняка та З. Матли не вплинули на усвідомлення ними важливості спроб досягнути домовленості з польським підпіллям. Відомо, наприклад, що М. Степаняк був критично налаштований до політики Польщі від часу перебування в КПЗУ і до переходу в ОУН, а З. Матла у 1935 р. був заарештований польською поліцією і засуджений до

²⁸ Pismo do Prezesa Rady Ministrów. Uwagi w sprawie bieżących zadań w zakresie ukraińskim. Londyn 25.I.1942: Archive of the Polish Institute and Sikorski Museum in London (PISM). Sygn. PRM. 88/3.

²⁹ Гунчак Т. Поляки і українці під час Другої світової війни. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n28texts/hunczak.htm>

³⁰ Uchwała UR z d.12 marca 1942 w sprawach polityki narodowościowej. APISM. Sygn. PRM-K 105; Tezy w sprawie polityki ukraińskiej. APISM. Sygn. PRM-K 70.

³¹ Hnatiuk O. Piotr Dunin-Borkowski. *Zeszyty Historyczne*. 2002. Nr. 155. S. 202.

смертної кари, але за сприяння міністра Морачевського помилуваній*. Водночас представники делегатури, не наділені своїм урядом офіційними повноваженнями для розмов, правом робити заяви й обіцянки чи надавати гарантії від його імені, виступили як репрезентанти демократичної партії лівого спрямування – Народної партії або скорочено СЛ (Stronnictwo Ludowe – SL), «замаскованої» під назвою «Демократична лівиця». Наприкінці Другої світової війни співробітники органів безпеки СРСР захопили провідних діячів ОУН-Б Михайла Степаняка та Олександра Луцького. Під час допитів вони розповіли окремі подробиці щодо перебігу та змісту польсько-українських розмов.

Під час допиту 30 серпня 1944 р. М. Степаняк так описав процес підготовки та зміст переговорів у червні 1942 р.: «У середині 1942 року з “Рубаном” зв’язався священник греко-католицької церкви Кладочний, який проживав періодично в м. Львові та Варшаві. Кладочний передав “Рубану”, що деякі підпільні польські кола хочуть домовитися з ОУН про спільну боротьбу і запитав, як до цього поставиться ОУН. “Рубан” доручив Кладочному заявити полякам про згоду ОУН на переговори і уповноважив мене і Матлу – “Дніпрового” для проведення цих переговорів. Перша зустріч з поляками, влаштована Кладочним, відбулася в м. Львові, на вулиці, наскільки пам’ятаю, Белінського № 6, в квартирі людей похилого віку, де, очевидно, жив Кладочний. З польського боку прибули два делегати і повідомили, що вони представники “Польської демократичної лівиці”, вказали групи, які об’єднує “демократична лівиця”, але я їх не пам’ятаю, так як вони не були широко поширені в Польщі».

На початку зустрічі польські делегати заявили: їм відомо, що ОУН-Б «переходить на антинімецькі позиції», а політична сила, яку вони репрезентували, «ставиться співчутливо до визвольних змагань українського народу і вважає, що польсько-українська ворожнеча входить в інтереси спільних ворогів польського та українського народів» і «впевнена, що українці переконалися в тому, що Німеччина є ворогом, а не другом українського народу і що тому є всі умови для налагодження польсько-українських дружніх відносин та співробітництва». Вони наголосили, що хотіли домовитися з ОУН про спільну збройну боротьбу проти гітлерівської Німеччини, незалежно від ідеологічних розбіжностей, які були між учасниками розмов. На це М. Степаняк відповів: «Провід ОУН вважає подальшу польсько-українську ворожнечу, керуючись інтересами обох народів, небажаною і визнає необхідність польсько-українського порозуміння» й пообіцяв передати пропозиції своєму керівництву, а під час наступної зустрічі дати «відповідь по суті зробленої пропозиції про спільну боротьбу».

З огляду на важливість змісту розмов під час наступної зустрічі доречно навести дослівний її опис, зафіксований у протоколі допиту М. Степаняка: «Через тиждень

* 29 грудня 1949 р. Ганна Горбова під час допиту в МДБ у Львові повідомила: «У 1935 році поляки за вбивство 2-х польських поліцаїв засудили до смертної кари учасника ОУН – Матла Зенона та Куликівця. За завданням організації я виїхала до Варшави і, використовуючи зв’язки свого батька, який переховував свого часу польську терористку Ванду Крахельську, яка стала згодом жінкою члена польського уряду Філіпповича, добилася прийому в міністра Морачевського, а через жінку прем’єр-міністра Матицького – амністування Матли та Куликівця» (Архів Управління Служби безпеки України у Львівській області (далі – АУ СБУ ЛО). Спр. П-11 790. Арк. 183).

відбулася друга зустріч з поляками, під час якої ми підтвердили попередню нашу заяву про негативне ставлення ОУН до польсько-української ворожнечі, позитивне ставлення до польсько-українського порозуміння. Ми заявили, що Провід ОУН вважає Німеччину і СРСР загальними ворогами українського і польського народів і що існування Польщі як самостійної держави є в інтересах України і навпаки – Польща зацікавлена в існуванні самостійної Української держави. Ми доводили, що СРСР як імперіалістична держава, після вигнання німців з України й розгрому руху самостійників, буде прагнути до підпорядкування собі Польщі, що призведе до втрати Польщею самостійності. Цим ми обгрунтовували спільність інтересів поляків і ОУН вести спільну антирадянську боротьбу. Польськ порозуміння і співпраця з українцями можуть відбутися і дати позитивні результати тільки тоді, коли кожен із цих народів не буде зазіхати на територію іншого народу і коли в політиці Польщі та України будуть виключені елементи імперіалізму. Український народ і, зокрема, ОУН не зазіхали і не зазіхають на польські землі, чого не можна сказати про поляків».

М. Степаняк та З. Матла висловили жаль з приводу того, що польські делегати репрезентують тільки невелику частину польського народу, в той час як ОУН-Б виступає від імені всього українського народу. Вони наголосили, що польські політичні угруповання неодноразово порушували укладені ними ж угоди й постійно втручалися у внутрішні українські справи, у зв'язку з чим звернулися до польських делегатів з проханням додатково з'ясувати такі питання:

1) Чи згідна польська сторона визнати Німеччину і СРСР спільними ворогами українського і польського народів?

2) Чи погоджуються вони з думкою про те, що для стабільного існування самостійної Польщі необхідне існування самостійної України?

3) Яке їхнє ставлення до західноукраїнських земель?

4) Яке їхнє ставлення до балтійських держав, зокрема у питанні незалежності Литви, а також до ідеї державної незалежності Білорусі?

5) Чи можуть вони взяти на себе зобов'язання залучити для участі в переговорах інші польські політичні угруповання, крім тих, від імені яких вони виступають?

6) Чи визнає їхню угоду з ОУН-Б польський еміграційний уряд у Лондоні?

7) Чим вони можуть гарантувати невтручання поляків в українські справи?

На ці питання польські учасники розмов надали такі відповіді:

1) «Демократична лівиця» повністю згодна з тезою ОУН-Б з перших двох питань про те, що Німеччина і СРСР – спільні вороги незалежності України і Польщі, та вважає взаємновигідним і потрібним відновлення державної незалежності Польщі й України.

2) Оскільки вони вважають Західну України землями зі змішаним населенням, питання їхньої державно-територіальної належності має бути раз і назавжди вирішене після війни.

3) Литва й Білорусь мають стати незалежними державами.

4) Оскільки з іншими політичними угрупованнями Польщі у них ідеологічні розбіжності, вони не можуть гарантувати їх долучення до угоди.

5) Вони сподіваються, що польський уряд у Лондоні визнає угоду, оскільки на її підставі буде розгортатися спільна боротьба проти ворогів Польщі. Водночас заявили, що можуть на себе взяти набагато ширше і важливіше за наслідками

зобов'язання після укладання з ОУН-Б домовленості про спільну збройну боротьбу проти нацистів і практичного здійснення цієї боротьби докласти всіх зусиль, щоб уряд Великої Британії визнав український народ союзним народом, який бореться проти нацистської Німеччини, і у зв'язку з цим представники українського народу будуть допущені на світову конференцію, де їм забезпечать постійне місце. Крім того, ОУН-Б отримає з-за кордону велику фінансову допомогу в разі укладання угоди, після підписання якої вони можуть перекинути офіційних представників ОУН-Б за кордон для безпосереднього зв'язку з британськими та іншими урядовими колами.

б) Вони можуть взяти на себе офіційні зобов'язання надати гарантії невтручання Польщі у внутрішні українські справи.

Зі свого боку польські делегати висловили побажання, щоб ОУН-Б відмовилася від спроб впливати на діяльність Греко-Католицької Церкви (ГКЦ). З огляду на заяву польських делегатів про те, що вони не можуть долучити до участі в угоді інші політичні угруповання, крім тих, які репрезентують, та сподіваються визнання польським еміграційним урядом угоди як чинного договору в тому разі, якщо спільна боротьба перейде з декларацій у площину реалізації конкретних домовленостей, представники Проводу ОУН-Б повідомили, що повинні доповісти про це своєму керівництву й отримати від нього додаткові інструкції.

У відповідь на інформування його про зміст зроблених польськими представниками заяв М. Лебедь висловив своє негативне ставлення до пропозиції укладання угоди з делегатами «Демократичної лівиці», серед іншого з тієї причини, що вони не мали повноважень свого уряду, й передав М. Степаняку та З. Матлі доручення оголосити про намір вести подальші перговори виключно з наділеними для цього політичними повноваженнями офіційними представниками уряду.

На третій зустрічі, яка відбулася незабаром, був присутній колишній польський очільник Львівського воєводства граф Пьотр Дунін-Борковський, відомий як прихильник досягнення польсько-українського співробітництва в період перебування Західної України у складі Польщі. Фактом його присутності під час розмов польські делегати задекларували, що вони репрезентують «авторитетні польські кола». Делегати ОУН-Б за дорученням М. Лебеда заявили представникам польської сторони, що:

- 1) західноукраїнські землі є суто українськими, а не змішаними;
- 2) їхня заява про непідтримку ГКЦ діячами ОУН-Б сама по собі є елементом втручання у внутрішні справи України;
- 3) Провід ОУН-Б не буде продовжувати з ними контакти, якщо вони не зможуть долучити до угоди інші польські формування і не отримають повноваження на ці розмови від польського уряду в екзилі.

У відповідь на цю заяву польські делегати підтвердили, що дійсно не можуть забезпечити вимог Проводу ОУН-Б, хоча й вважають можливим у майбутньому залучити до угоди інші польські угруповання, а також отримати повноваження на її укладання від еміграційного уряду Польщі у Лондоні. Проте до часу відсутності таких повноважень переговори було вирішено припинити³².

³² ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75135-фп. Арк. 68 зв.–73. Під час допиту М. Степаняк фактично звинуватив О. Кладочного в тому, що він видав нацистським органам безпеки присутніх на перемовинах делегата уряду РП Я. Пекалкевича і ще одного з представників ДР РП:

Характерно, що під час допиту після арешту співробітниками НКВС УРСР М. Степаняк заявив, що у нього та З. Матли склалося враження під час діалогу з польськими делегатами, що ті діяли під тиском на них з боку представників британських військових кіл (у протоколі допиту навіть зафіксовано, що вони припустили, що обидва поляки діяли за дорученням британської розвідки), які надавали підтримку антинацистській діяльності польського руху опору й розраховували, що він посилиться внаслідок поєднання з антинацистськими діями українських націоналістів. Версію М. Степаняка та З. Матли довести неможливо, але дуже вірогідно, що британці чинили тиск на польське підпілля і намагалися переконати його керівництво у доцільності налагодити контакти з українським націоналістичним підпіллям для спільної боротьби проти нацистської Німеччини. Наприкінці 1942 р. один з українських націоналістів перехопив таємний звіт польського конфідента (агента) німецьких органів безпеки (завданням якого було виявлення інформації про підпілля українських націоналістів для їх арештів співробітникам нацистських спецслужб) й так переказав історію його написання у споминах: «На Мадярщину приїхав літаком з Англії якийсь полковник, а з ним один делегат... Англіїці привезли пропозиції для організування протибольшевицького руху, що мав би діяти негайно після того, як упаде Німеччина. ... Англіїських делегатів “перепачкували” до Польщі, тут вони переговорювали з поляками і з мадярами. Одних і других натискали, щоб до протибольшевицького фронту притягнути конечно українців, а найперше найголовніший і найповажніший у цій боротьбі чинник – Організацію Українських Націоналістів. І поляки і мадяри вперто протиставилися, щоб до тієї справи притягати українців, очорнювали нас і дискредитували, як могли, бо так одним як і другим ішлося про те, щоб пожитися коштом українських земель. Англіїці слухали і помахували головами, але замість – як пропонували поляки – стричків для українських провідників і амнесії для організованих низів, готові були йти на якісь далекойдучі політичні порозуміння і концесії. Такий був, короткими словами переказаний, сенс перехопленого конфідентського звіту. Роїлося в ньому від усяких назвищ і адрес, замішаних в англійсько-українські

«Згодом мені стало відомо від “Рубана”, Матли і делегатів “польського еміграційного уряду” в Лондоні, з якими мені довелося говорити, що всіх німцям видав Кладочний, якого польська розвідка розшукує, щоб знищити, але він утік до Німеччини і там вступив до дивізії СС “Галичина”». Проте насправді Степаняк підпав під вплив запропонованої делегатурою уряду РП у Польщі однієї з версій причин арешту Я. Пекалкевіча та його заступника. Насправді звинувачення О. Кладочного в тому, що він нібито видав нацистським органам безпеки польського делегата уряду, позбавлене належних підстав, не підкріплене жодними доказами. Ці інсинуації також не підтверджені матеріалами заведеної на нього після війни слідчої справи НКДБ УРСР, зокрема змістом протоколів його допиту та звинувачувальним висновком проти нього, в якому у разі такого вчинку Кладочного цей факт неодмінно був би зафіксований тогочасною «мовою чекістів» як «доказ агентурної роботи на користь гестапо» з метою збільшення йому терміну ув’язнення в концтаборах ГУЛАГу (див.: ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75183-фп. Т. 1–3). Звинувачувати ж Кладочного тільки на підставі того, що він не був заарештований, настільки ж безпідставно, як, наприклад, звинуватити в донощицькій роботі П. Дуніна-Борковського, якому теж вдалося уникнути арешту. Щодо цього М. Степаняк заявив під час допиту: «Слід зазначити, що обидва делегати, через деякий час, після закінчення переговорів з нами, були арештовані німцями й разом із ними ряд польських політичних діячів і розстріляні, проте Дунін-Борковський не був заарештований» (ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75135-фп. Арк. 70).

переговори. З польської сторони згадувався там бувший львівський воєвода, граф Дунін-Борковські і Журовські, фабрикант з Лещкова та його зять, якийсь Білецькі чи Білінські. Останні три мабуть тому, що перебували довгий час на українській території і було правдоподібно, що могли мати якісь шляхи зв'язків до українців... Зв'язковим з польського боку до переговорів з українцями в тій справі звіт подавав якимось чоловік на прізвище Заремба-Злотковські. Не знав я такого, ані про нього не чув. ... Для перевірки справності О. У. Н. можливостей її діяння і швидкості в постачанні інформації англійська сторона мала ставити низку запитів відносно мостів на Дніпрі, бази підводних човнів в Одесі та інших тому подібних справ»³³.

Під час допиту 11 вересня 1945 р. інший активіст ОУН-Б Олександр Луцький, поінформований про зміст перемовин між делегатами польського підпілля та Проводу ОУН-Б у середині 1942 р., зі слів М. Степаняка, також критично оцінив перспективи їхнього подальшого ведення. Низьку ефективність підсумків зустрічей він пояснив тим, що представники кожної зі сторін переслідували різні цілі:

«Переговори почалися з ініціативи поляків ще в 1942 році... Головний “Провід” ОУН зі свого боку мав на увазі в результаті переговорів домогтися: 1. Через польське підпілля встановити зв'язок з польським емігрантським урядом в Лондоні і через нього з урядом Англії. Це була основна мета переговорів з поляками, ретельно маскована перед останніми. 2. Домогтися від польського емігрантського уряду офіційної відмови від домагань на Західну Україну, визнання “Самостійної України” і визнання ОУН єдиним законним представником її управління. 3. Домогтися деякої військово-технічної допомоги, розраховуючи на те, що поляки отримують таку від Англії. 4. Припинити боротьбу між ОУН і “АК” і спрямувати сили цих формувань проти Червоної Армії. З інформації “Сергія” було видно, що польські делегати, погоджуючись в основному з останніми двома вимогами ОУН, під слухним приводом відмовлялися визнати права України на Західну Україну, вважаючи її польськими землями. Невирішення цього питання затягнуло переговори...»³⁴.

Окрім перемовин із діячами ОУН-Б, польські підпільники намагалися підтримувати контакти з українцями для формування серед них лояльних настроїв супроти еміграційного уряду Польщі в Лондоні. Деяких українців навіть почали вербувати до АК. Як згадував пізніше діяч АК С. Косіба, тоді ж до розвідки АК у Львові йому «вдалося залучити українців»³⁵.

Водночас польські підпільники зондували можливість досягнення українсько-польського порозуміння шляхом розмов не політичного характеру з українськими громадськими діячами на Волині й у Галичині³⁶. Прибічниками розмов з українцями були ті окремі політичні та військові діячі Польщі, які усвідомлювали, що плани

³³ В якійні лева (українець у польському підпіллі). На підставі записок і матеріалів Тадея Гордона / списав З. Книш. Торонто, 1958. С. 99–103. У книзі стверджено, що зміст звіту свідчив, нібито британців цікавила ОУН-М, а не ОУН-Б.

³⁴ Протокол допроса обвиняемого Луцкого Александра Андреевича 11 сентября 1945 года г. Киев. *ГДА СБУ*. Ф. 13. Спр. 372. Т. 38. Арк. 299–317.

³⁵ Dział rękopisów Zakładu Narodowego im. Ossolińskich (далі – DR ZNOW). Zbiór Jerzy Wegierskiego (далі – ZJW). Sygn. 103/II. K. 123.

³⁶ Talks with Ukrainian Leaders in occupied Poland. Policy outline. *The Hoover Institution of War, Revolution and Peace in Stanford, CA* (далі – HIWRP). Ciollection «Poland. Ministerstwo Spraw Zagranicznych, 1919–1947». Box 607. Folder 24.

депортації понад п'яти мільйонів українців з Волині та Галичини є нереальними, оскільки українці добровільно не захочуть залишати своїх земель і чутки про польські плани переселення викличуть в них опір. Усвідомлення цього ще більше посилює творення перших збройних формувань української опозиції гітлерівському режиму Т. Бульбою-Боровцем та діячами ОУН-Б на Волині у жовтні 1942 р.

Перемовини в окупованій нацистами столиці Польщі

Одночасно з перемовинами у Львові наприкінці літа 1942 р. у Варшаві відбувалися розмови члена Проводу ОУН Омеляна Логуша (псевдо «Іванів») із представниками делегатури уряду Польщі на край. М. Степаняк підтвердив цей факт: «Через місяць-два, в кінці літа 1942 року, я дізнався від Левицького Бориса – що мені підтвердив “Рубан” – про переговори у м. Варшаві представника ОУН, згодом члена центрального проводу «Іваніва» з представниками делегатури краю лондонського “польського представництва”. Чим скінчилися ці переговори і зміст їх, мені не відомо»³⁷.

Продовжуючи розпочаті О. Логушем розмови, 30–31 жовтня 1942 р. Борис Левицький у Варшаві спочатку заявив представникові делегатури уряду Польщі від імені ОУН-Б, що «ми займаємо негативне становище щодо німців», після цього виклав свою політичну програму: «Перед слов'янськими народами є велика карта, але Польща мусить пересунути свій східний кордон в ім'я справедливості та рівності. У взаємних стосунках між слов'янськими народами мусить панувати засада етнографічної більшості на даному терені». Він наголосив: «Сама Польща навіть з Чехословаччиною, але без України ніколи не буде достатньою противагою проти германського напору». Левицький заявив, що «східний кордон Польщі з 1939 р.» він вважає «явно нереальним в польсько-радянських стосунках» і що стосовно обіцяної польськими чинниками широкої автономії для українського населення українці не вірять «польським запевненням, оскільки мають за собою двадцятирічний досвід, що поляки їх ніколи не дотримують». «Українці створять на своїх етнографічних теренах власну державу за допомогою апарату, приготованого здавна, і будуть збройним чином боронити свою свободу»³⁸.

Стан українсько-польських відносин на Волині під час перемовин

Під час розмов між речниками українського та польського підпілля на Холмщині, у Галичині та у Варшаві прихильні настрої щодо українсько-польського порозуміння почали поширюватися також на Волині – регіоні, в якому Провід ОУН-Б з огляду на перемовини з польським підпіллям заборонив КП ОУН-Б на північно-західних українських землях будь-які акції проти поляків. Згодом на першій військовій конференції Проводу ОУН-Б у жовтні 1942 р. Василь Івахів («Сом») визнав: «Крайовий провід “Північ” кілька разів звертався до Проводу ОУН за дозволом розпочати боротьбу проти німців і поляків, у чому провід завжди відмовляв»³⁹.

Незважаючи на це, у польському підпіллі на Волині було дуже стримане ставлення до ідеї польсько-українського порозуміння, чому сприяли ті ендеки (прибічники

³⁷ Протокол допроса обвиняемого Луцкого Александра Андреевича 11 сентября 1945 года г. Киев. *ГДА СБУ*. Ф. 13. Спр. 372. Т. 38. Арк. 299–317.

³⁸ ААН. *Zesp.1324*. Sygn. 202/III/198. К. 48.

³⁹ Сов. секретно Экз[емпляр]. единственный. Принял: Зам[еститель] нач[альника] 3 отд[ела] ГУКР НКО «СМЕРШ» 23.11.44 г. *ГДА СБУ*. Ф. 13. Спр. 372. Т. 5. Арк. 25.

правої націоналістичної Національної партії, скорочено СН (Stronnictwo Narodowe – SN)), які діяли в підпільних структурах делегатури уряду Польщі. 3 серпня 1942 р. один із них як референт в українських справах Східної секції Департаменту інформації й преси (ДІП) цієї делегатури підготував «Рапорт з Волині на підставі виїзду до Ковеля, Любомля, Луцька та Рівного в період 12.VI.–15.VII.1942», в якому, зокрема, резюмував: «На мою думку, умов для польсько-української співпраці на Волині в цю хвилину немає; обидві сторони є занадто роздратовані і дезорієнтовані ворожою пропагандою, щоб можна було говорити про щире порозуміння. Це порозуміння може і повинне здійснюватися “згори”, а якщо після цього серед українців є умови, потім проникати “вниз” у формі політичної концепції»⁴⁰.

Попри скептичні прогнози щодо можливості порозуміння сил польського та українського підпілля на Волині, від осені 1942 р. відбулися спроби поширити географію ведення перемовин з окупованих нацистами столиці Польщі, Холмщини та Галичини також на волинські землі. З цією метою туди був скерований відомий діяч підпілля делегатури польського уряду Казимир Банах з Народної партії (СЛ). Згодом у Польщі видали його спомини з описом зусиль, спрямованих на те, щоб заручитися підтримкою або принаймні нейтралітетом українського населення під час планованого поширення дій польського підпілля. Банах, зокрема, згадував:

«Мій виїзд на Волинь був викликаний зміцненням самопочуття керівних групвань... Проте головне – йшлося про нав'язання контактів і провадження розмов з відомими мені українськими молодіжними і кооперативними діячами. Для цього Зігмунт Румель, Юзеф Срока і Мечислав Камінський підготували для мене програму моєї подорожі й квартири на Волині з допомогою, головню, українців. Перший раз я виїхав на Волинь під час окупації у листопаді 1942 р. З Варшави я виїхав 21 листопада у товаристві Зігмунта Румеля».

Зі слів К. Банаха, він та його супровід «добиралися до Бугу у місці, напроти якого містилося село Ішів, де був наш пункт зв'язку, організований приятелями українцями – вояками БХЛ», а під час транспортування через р. Буг «веслував Петро – українець». За визнанням Банаха, прибулі конспіратори обговорювали плани з місцевими українцями, яким довіряли, й намагалися вести агітацію українців, які підпали під вплив ідей ОУН-Б. У той час для польського підпілля на Волині ОУН-Б була серйозним політичним ворогом, з метою його усунення польські підпільники намагалися виявити і своїми силами або шляхом доносів німецьким карально-поліційним службам знищити своїх конкурентів. На ґрунті цього між ворогуючими силами виникали періодичні сутички. Під час однієї з них загинув З. Румель⁴¹.

Проте польські ендеки послідовно виступали проти будь-яких переговорів із ОУН-Б. У вересні–грудні 1942 р., наприклад, готовність польського підпілля до розмов із представниками цієї організації суттєво гальмував керівник Східного бюро Департаменту інформації й преси делегатури уряду Польщі, який був прибічником СН, відомого своїми антиукраїнськими настроями. У звіті про діяльність на Волині в останньому кварталі 1942 р. він констатував: «Відповідно поставлена і добре організована польська акція може суттєво довести до того, що заміри ОУН зійдуть нанівець,

⁴⁰ AAN. Zesp. 1324. Sygn. 202/III/198. K. 46.

⁴¹ Banach K. Z dziejów Batalionów Chłopskich: wspomnienia, rozważania, materiały. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. S. 177–178, 182.

а саме її пожвавлення буде мати відносно малозначний локальний перебіг. Натомість треба ствердити, що в жодному разі не потрібно шукати способів запобігання повстанням шляхом будь-яких переговорів польських офіційних чинників із ОУН»⁴².

Унаслідок пропаганди ендеків між представниками польського уряду на Волині та діячами ОУН-Б у цьому регіоні не було зафіксовано розмов про порозуміння. Якщо в Галичині періодично відбувалися обговорення деяких актуальних проблем у взаємовідносинах й політиці представників Проводу ОУН-Б і польського еміграційного уряду, то на Волині у той час відбувалися тільки періодичні контакти польських підпільників із лояльними супроти поляків місцевими українськими громадськими діячами (пропольськими або аполітичними). Згодом, наприкінці 1943 р., у підсумковому звіті про стан справ на Волині К. Банах визнав: «У другій половині 1942 р. навіть здавалося, що до польсько-українського конфлікту не дійде, що вдасться якось розумно вирішити справи [że dadzą się jakoś sprawę rozumnie ułożyć]»⁴³.

Тенденції до налагодження українсько-польських відносин були характерними також для інших земель поза західними регіонами України, особливо ж там, де поляки становили меншість й були асимільовані. «Одеські поляки були властиво українцями і підпільна сітка в Одесі мала декількох підпільників, що були польського походження», – писав з цього приводу пізніше відомий діяч Проводу ОУН-Б й дослідник історії цієї організації Лев Шанковський в одній зі своїх книг⁴⁴.

Незмінність геополітичної стратегії польського еміграційного уряду щодо союзу з СРСР та українців наприкінці 1942 р.

Доволі виразно сприймання тогочасних політичних реалій представниками впливових польських владних еліт відображає таємна доповідна записка прем'єр-міністра польського уряду в еміграції генерала Владислава Сікорського від 19 листопада 1942 р., яку було надіслано для ознайомлення тільки вищим польським урядовцям. У ній містилася аргументація на користь тези про те, що польсько-радянська угода від 30 липня 1941 р. не повинна бути тільки тимчасовою, а має стати «поворотним пунктом у житті обох держав та населень, які живуть у них». Згадуючи про короткотривалу співпрацю між С. Петлюрою і Ю. Пілсудським, Сікорський твердив, що вона завершилася невдачею й виключав можливість її відновлення з українськими політичними силами за зовсім інших умов: «Повернення до будь-якого варіанту такого роду експериментів було би божевіллям»⁴⁵.

Відомий дослідник проблем історії України Тарас Гунчак, критично аналізуючи тогочасну політичну тактику польського уряду в українському питанні, зробив однозначно маловтішний висновок: «Очевидно, політика Сікорського супроти СРСР виключала можливість будь-якого польсько-українського діалогу, мета якого – досягнути порозуміння між обома націями»⁴⁶.

Однак, розробляючи плани повернення Галичини та Волині шляхом послідовного офіційного курсу дотримання політичних зобов'язань щодо СРСР, польський

⁴² AAN. Zesp. 1324. Sygn. 202/II-51. K. 125.

⁴³ 20.XII.43. Sprawozdanie z Wołynia. Jan Linowski. AAN. Zesp. 1324. Sygn. 202/II-51. T. 5. K. 405.

⁴⁴ Шанковський Л. Похідні групи ОУН (причинок до історії похідних груп ОУН на центральних та східних землях України в 1941–1943 рр.). Мюнхен, 1958. С. 253.

⁴⁵ Гунчак Т. Поляки і українці під час Другої світової війни...

⁴⁶ Там само.

уряд намагався проводити «подвійну гру» й неофіційно дозволяв польському підпіллю налагоджувати таємні зв'язки з українцями. Було рекомендовано робити це в такий спосіб, щоб будь-які домовленості не містили політичних зобов'язань на тій підставі, що тільки легітимний уряд міг укласти угоди з конкретними гарантіями політичного характеру⁴⁷.

Потрібно зазначити, що серед компетентних політичних радників тогочасного польського уряду були й ті, хто прагнув змінювати політику в українському питанні. Одним із них був директор урядового відділу з питань меншин доктор Ольгерд Гурка. 21 листопада 1942 р. він підготував доповідну записку, в якій закликав уряд В. Сікорського засудити як помилкову недемократичну національну політику Польщі до Другої світової війни, що мало стати першим кроком на шляху до польсько-українського порозуміння. Гурка, зокрема, стверджував: «Чи нам це подобається, чи ні, чи польській громадській думці це подобається, чи ні, але фактом є те, що, якщо ми бажаємо воювати політично за повернення усіх наших східних територій, ... ми мусимо публічно й чесно оголосити про основну зміну в нашій політиці супроти українців». Подібний аргумент висунув Станіслав Папроцький у доповідній записці від 23 листопада 1942 р. Він вважав, що «не було могутнішого аргументу ... на користь оборони цілісності Польської республіки..., як усвідомлення потреби польсько-українського взаєморозуміння»⁴⁸.

Те, що радили обидва згадані політики, могло стати важливою платформою, що могла би не допустити до фактичного стану війни між українцями та поляками на Волині, Галичині, Холмщині, Грубешівщині, а також в деяких інших суміжних етнічно змішаних районах. Тому для українсько-польських відносин було тільки «мінусом», що до їхніх порад тоді не дослухалися керівні діячі еміграційного уряду Польщі в Лондоні.

Можна також цілком погодитися з поясненням Т. Гунчака щодо слабкої мотивації й малої результативності польсько-українських розмов від серпня 1941 р. до кінця 1942 р., що не вийшли за межі звичайного обміну думками й пояснення намірів сторін: «Не дивлячись на будь-які обіцянки рівноправності для українців у складі майбутньої Польської держави, польський уряд підійшов до українського питання з домінуючої позиції міжнародного учасника гри, який міг вести справу з українцями, як об'єктом східноєвропейської геополітики. І справді, поляки думали, що в них ліпший шанс на те, що вони вийдуть переможцями у їхньому змаганні з українцями за землі колишньої Східної Польщі. Вони сподівалися, принаймні на початку війни, що цього досягнуть в узгодженні з Советським Союзом і за допомогою західних альянтів»⁴⁹.

Політика польського еміграційного уряду в українському питанні на початку 1943 р.

Початок 1943 р. мало що змінив у планах польського еміграційного уряду щодо намірів повернення Галичини та Волині до складу Польської держави, що мала бути відновленою відразу ж після завершення окупації її території націонал-соціалістичною

⁴⁷ АК w dokumentach... Londyn, 1970. T. I. S. 298–299, 309.

⁴⁸ Гунчак Т. Поляки і українці під час Другої світової війни...

⁴⁹ Там само.

Німеччиною. 20 лютого 1943 р. представник ендеків в уряді Польщі у вигнанні, очільник Національної Ради Станіслав Грабський, наприклад, підписав дві політичні резолюції: про інтегральну цілісність РП у кордонах 1 вересня 1939 р. та рекомендацію для уряду щодо заяв країнам Заходу про східні кордони РП⁵⁰.

З іншого боку, у ситуації, коли умови повоєнного устрою у Східній Європі планував диктувати Й. Сталін, політики польського еміграційного уряду усвідомлювали, що він, посилаючись на формальне приєднання Галичини та Волині до СРСР і право Радянського Союзу як країни, що перебрала на себе головний тягар війни на східноєвропейському фронті, відмовиться від повернення цих регіонів до складу повоєнної Польщі. За таких обставин неминучим альтернативним шляхом до поновної інкорпорації цих земель до РП могла бути спроба домовитися з тими українськими політиками, які мали вплив на формування громадської думки в Україні. Тоді вважали, що польський уряд у разі погіршення відносин із СРСР укладе неофіційну угоду з ОУН-Б про підтримку відновлення Української держави за р. Збруч, а українці та представники інших нацменшостей отримають широку автономію та однакові права національно-культурного розвитку нарівні з поляками. Першим кроком на шляху до таких перемовин мало бути забезпечення сприятливого політичного підґрунтя. Підготувати для схвалення уряду пропозицій, що мали викликати готовність українських політиків до розвитку діалогу з представниками польського еміграційного уряду, мав Політичний комітет порозуміння – ПКП (*Polityczny Komitet Porozumiewawczy*). За дорученням уряду 18 лютого 1943 р. один із представників ПКП під псевдо «Делегат» відвідував польському урядові в Лондоні про підготовлені цим комітетом пропозиції зміни політики щодо українців: «ПКП 14.П голосами “Трійки”, “Кола” і головуючого проти голосів “Квадрата” і “Ромба” прийняв таку ухвалу: ПКП вважає за необхідне розвивати вимоги [видання] важливих декларацій уряду стосовно українського і білоруського населення у відозвах, які має видати уряд і Національна Рада у Лондоні, а також уповноваженого уряду в краї. У цих відозвах належало би вказати права, які буде надано меншостям у Польській державі. Закликати українське, білоруське, а також польське населення на східних землях до узгодженої [zgodnej] співпраці за укладання мирних умов співжиття, а у відозві уповноваженого уряду потрібно, крім того, вмістити застереження перед актами насильства, які будуть розслідувані з усією суворістю права»⁵¹.

З урахуванням рекомендацій ПКП 31 березня 1943 р. Рада Міністрів польського уряду в екзилі схвалила резолюцію стосовно українців та пообіцяла їм усі громадянські права й свободи після відновлення влади в Польській державі включно з Галичиною і Волинню⁵².

Проте одні кроки польських урядових структур назустріч українцям перекреслювали інші. Характерно, що одночасно з розробкою пропозицій зміни політики щодо українців ПКП одностайно виступив за повернення Галичини й Волині до складу Польщі станом на 1 вересня 1939 р. й у разі відновлення східного кордону

⁵⁰ Grabski St. Dwie rezolucje: o integralności RP w granicach z d.1.09.1939 i zalecenie notyfikowania Zachodowi odnośnie granic wschodnich. Londyn, 20.02.1943. *APISM*. Sygn. PRM. 115 (Speeches and resolutions passed by the National Council, 1943)/2.

⁵¹ Szyfr depesza. L. dz. K.1209/43. Lena. dn. 18 lutego 43 r. Otrzym. dn. 18 marca 43 r. Delegat. *SPP*. Sygn. 3.1.1. Teczka 78. Poz. 55. Nr. 49a.

⁵² Гунчак Т. Поляки і українці під час Другої світової війни...

рекомендував урядові підтримувати добросусідські відносини з СРСР, що виразно задекларував в окремій заяві для уряду. Після консультацій, що тривали місяць, 14 березня 1943 р. ПКП підготував і 18 березня переслав польському урядові в Лондоні ухвалу такого змісту: «ПКП солідаризується цілком і повністю зі становищем/позицією уряду в справі східних земель РП, вираженою в ухвалі Ради міністрів з 19.ІІ цього року, а також відповіддю уряду від 5.ІІІ цього року, незважаючи на те, що совети умовою за серпень 1939 р. поділили Польщу між Німеччиною і Росією, незважаючи на те, що унеможливили Польщі успішну оборону перед німецьким нападом, польський народ готовий перебувати з советами в добрих сусідських стосунках за умови, що совети без застережень визнають східні кордони Польщі перед 1939 р., окреслені Ризьким трактатом»⁵³.

Однак незмінні політичні плани польського еміграційного уряду щодо реінкорпорації західноукраїнських земель суперечили програмі ОУН-Б, а тому апіорі зводили нанівець будь-які ініціативи цієї організації щодо можливості порозуміння з представниками польського еміграційного уряду. Сьогодні можна з усією впевненістю стверджувати, що ці плани були нереальними. Постійні претензії Польщі на повторну анексію Західної України наштовхувалися на рішучий опір двох політичних сил: ОУН-Б, яка вважала ці землі невід'ємною інтегральною частиною майбутньої Української держави, та більшовицької Росії, що планувала повернути ці землі до складу Радянського Союзу. За небажання відмовитися від претензій на українські землі силам польського підпілля та польському населенню, яке його підтримувало, у Західній Україні загрожував «потрійний удар»: нацистів, ОУН-Б, радянських партизанських формувань і диверсійних груп НКВД (а після розриву дипломатичних стосунків між польським урядом і урядом СРСР відновлення більшовицького режиму в Західній Україні могло загрожувати повторенням масових арештів, розстрілів і депортацій поляків до Польщі).

Передумови переговорів навесні 1943 р.: зовнішньополітичні чинники прискорення діалогу

Загальний зміст й окремі подробиці українсько-польських перемовин донесли до сучасників та нащадків діячі ОУН-Б, які були заарештовані й надали свідчення слідчим НКВС СРСР, а також учасники згаданої організації, яким вдалося не потрапити до більшовицьких тюрем або вижити після нацистських концтаборів. Тих, кого не «переконали» більшовики у доцільності переговорів, переконав гіркий досвід учасників опору з гітлерівським «новим порядком». В умовах Радянського Союзу було очевидно, що ні польське підпілля, ні українське не зможе реалізувати ефективного повстання проти СРСР без підтримки інших держав ззовні (образно кажучи, не зможе здійснити «внутрішню мету» без «зовнішньої війни»). У новій дійсності нацистської окупації члени підпілля ОУН-Б спочатку не виступали активно, берегли сили для боротьби проти СРСР. Польське підпілля дотримувалося тієї ж тактики і його учасники почувалися впевненіше щодо своїх планів, реалізація яких видавалася можливою, адже польський уряд в екзилі був союзником як Радянського Союзу, так і західних союзних країн антигітлерівської коаліції.

⁵³ PKP w sprawie granic wschodnich 14.03.1943. Lena, 18.03.1943. *SPP*. Sygn. 3.1.1. Teczka 78. Poz. 57. Nr. 50. K. 226.

Однак навесні 1943 р. ситуація різко змінилася. Першим «громом серед ясно-го неба» стало оприлюднення через міжнародний Червоний Хрест інформації про виявлення масових розстрілів польських офіцерів у Катині. Прямим наслідком став розрив дипломатичних стосунків між польським урядом і СРСР наприкінці квітня 1943 р. І польське підпілля, і ОУН опинилися віч-на-віч із двома основними ворогами – націонал-соціалістичною Німеччиною і СРСР. Очевидним стало те, що, по-перше, тільки одне підпілля не зможе ефективно протистояти двом наддержавам і, по-друге, взаємна боротьба між рухами опору може бути самовбивчою для них, а їхнім протистоянням неодмінно скористаються вороги.

Переговори періодично відбувалися, й питання було лише в тому, коли і де вони будуть проведені далі. Польське підпілля очікувало санкцій та інструкцій про зміст розмов з українцями у новій дійсності. Рання весна 1943 р. склалися належні передумови для забезпечення результативних переговорів:

- 1) наявність двох спільних ворогів;
- 2) відсутність фронту взаємної боротьби;
- 3) потреба припинення відкритого взаємного політичного протистояння.

Ставлення ОУН-Б до польської нацменшості в Західній Україні й готовність до співпраці з польським підпіллям на зламі 1942–1943 рр.

Наприкінці 1942 р. керівництво ОУН-Б виступило за усунення з «фронту боротьби» антипольського напрямку як другорядного. 1 грудня 1942 р. на військовій конференції Проводу ОУН-Б одностайно затвердили постанову: «З початком воєнних дій за незалежність вирішити будь-якою ціною питання національних меншин. ... Поляків усіх виселити, надавши їм змогу взяти з собою те, що вони хочуть, оскільки їх ... будуть захищати Англія і Америка». Водночас прийнято застереження: ОУН-Б і надалі буде вести безкомпромісну боротьбу проти тих польських сил, які чинитимуть спротив реалізації політичних планів цієї організації щодо відновлення Української держави⁵⁴.

Одночасно з прийняттям згаданої постанови Провід ОУН-Б відновив контакти з представниками польського підпілля. Ось як прокоментував ці дії тогочасний провідник ОУН-Б в Україні М. Лебедь: «Доривочні розмови з представниками польського протинімецького підпілля відбувалися на переломі 1942 та 1943 років і мали інформативний характер взаємного зондажу. Участь у розмовах брали м. ін. Євген Врецьона, Михайло Степаняк, Мирослав Прокоп, Зенон Матла»⁵⁵.

З особливою активністю бандерівці почали виявляти прагнення розпочати діалог з представниками польського уряду на початку січня 1943 р. Авторитетний дослідник проблем історії Польщі періоду Другої світової війни, професор Чеслав Мадайчик констатував щодо цього факту в одному зі своїх досліджень: «На початку 1943 р. представники ОУН Бандери у Львові хотіли розпочати переговори з офіційними польськими чинниками для початку співпраці проти Німеччини і Росії»⁵⁶.

⁵⁴ Агентурное донесение «Ярослава» о военной конференции ОУН. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 5. Арк. 21–38. С. 208.

⁵⁵ Лебедь М. Зовнішньополітична діяльність Генерального Секретаріату закордонних справ УГВР. *Сучасність*. 1986. Ч. 7–8. Липень–серпень. С. 187–199.

⁵⁶ Madajczyk Cz. *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*. Warszawa, 2019. S. 552 (przypis).

Інформування польського уряду про готовність ОУН-Б до налагодження співпраці з польським підпіллям проти нацистської Німеччини і СРСР на початку 1943 р.

Очевидно, що готовність ОУН-Б до дій проти нацистів у відповідь на посилення антиукраїнського курсу політики Райху задекларував представникам польського уряду в екзилі вгрудомий своїми відверто антинацистськими настроями член Проводу ОУН-Б М. Степаняк разом зі ще більше антинацистськи налаштованим М. Лебедем (якого в 1934 р. нацисти передали для ув'язнення співробітникам польської поліції). 10 січня 1943 р. представник підпілля АК під криптонімом «Лена» (Lena), діючи, ймовірно, за погодженням з тогочасним керівником делегації польського уряду, повідомив польському еміграційному уряду таке: «(наступник або заступник) Бандери, ув'язненого в Берліні, засвідчив нашому представникові, що українці усвідомлюють те, що німецькі уряди загрожують тотальним знищенням слов'янським народам, й також ОУН перейшла до підпільної чинної акції проти Німеччини і має намір відкрито виступити проти неї в момент [її] поразки на Сході»⁵⁷.

Характерно, що в той час на Волині українські суспільні настрої також схилялися на користь порозуміння з поляками, багато з яких, однак, не виявляли готовності до політичного зближення з українцями. 8 лютого 1943 р. це було зафіксовано у «Внутрішньо-політичному бюлетні № 2» ДПП делегації уряду, в якому, зокрема, констатовано: «У цьому хаосі, однак, з українського боку зауважено тенденцію до відпруження польсько-українських стосунків. Ця тенденція, базована на сильному розчаруванні Німеччиною і виразно вже окресленій її поразці, проявляється у багатьох дрібних авансах у ставленні до поляків і т. п. Однак польська громадська думка в Луцьку, хоча й теж плінна і неоднотайна, загалом не довіряє поглядам українців і є неприхильною до них»⁵⁸.

Тим часом ОУН-Б в офіційній програмі задекларувала курс готовності до політичної співпраці з польським підпіллям проти нацистської Німеччини та СРСР. На 3-й конференції ОУН-Б 23 лютого 1943 р. прийнято політичні постанови про необхідність «ліквідації дрібних несуттєвих спорів» «на відтинку поневолених народів сучасної Європи, зокрема її Сходу». Вказано на потребу створити «спільний фронт поневолених народів», пригноблених Третім Райхом і СРСР. За кожним з народів визнано право «на власну державу на його етнічних землях». У межах виконання цієї програми бандерівська ОУН знову виступила з ініціативою переговорів з польським урядом, про що незабаром стало відомо інформаторам польського уряду. Українська сторона виявила свою добру волю щодо порозуміння, відсуваючи вирішення спірних питань на задній план. У складеному за кілька місяців після цього звіті ДПП делегації уряду Польщі вказано, що «у Львові відбувся третій крайовий з'їзд ОУН», рішення якого прокоментовано так: «Резолюції утримані в антинімецькому і антисоветському дусі. Про Польщу виразно не згадано, але її мали на думці, кажучи про народи, які борються проти Німеччини та Росії»⁵⁹.

⁵⁷ Szyfr-depesza. L'dz. K.1304/43. Lena, dnia 10 stycznia 1943 r. Otrzym. dnia 22 marca 1943 r. Wernik. *SPP*. Sygn. 1.1.3. K. 230.

⁵⁸ AAN. Zesp. 1324. Sygn. 202/III/9. K. 2.

⁵⁹ Ibid. Sygn. 202/III/10. K. 4.

Водночас підпілля АК теж передало польському урядові у Лондон повідомлення про те, що діячі ОУН-Б й інші українці зазнали подальших нацистських репресій⁶⁰, активізували антинацистський рух опору⁶¹ й заявили про готовність блокування дій у боротьбі проти Райху й СРСР із польським підпіллям⁶².

Ставлення делегатури уряду РП і командування АК до ОУН-Б на початку 1943 р.

Незважаючи на декларування готовності до налагодження конструктивної співпраці з ОУН-Б проти спільних ворогів, польське підпілля, однак, продовжувало вести «подвійну гру». У відповідь на надходження пропозицій співпраці від ОУН-Б воно, зокрема, здійснило подальші кроки щодо поширення своїх впливів на Волині та в Галичині у межах підготовки плану «Буря». 13 лютого 1943 р. делегат польського уряду Казимир Банах (псевдо «Ян Ліновський») звернувся до В. Сікорського з проханням надати інструкції щодо розмов з представниками українського духовенства та «незалежницькими українськими організаціями [organizacjami niepodległościowymi ukraińskimi]»⁶³.

Водночас АК окремо від делегатури уряду Польщі виступила з власними ініціативами щодо нових контактів з українцями. З цією метою, за твердженням польського дослідника історії АК Станіслава Пемпеля, у складі відділу національностей підпілля АК у Львові був створений окремий відділ українських справ – так званий український реферат (referat ukraiński), який очолив Лех Садовський (Lech Sadowski). Після нього українські справи перебрали його наступники Ярослав Демьянчук (Jarosław Demiańczuk), магістр Маріан Хіровський (Marian Chirowski) під псевдонімами «Змора» та «Олекса», інженер Станіслав Бездек (Stanisław Bezdek) під псевдо «Владислав», Ян Бочей (Jan Boczej) під псевдонімами «Поганець» («Pohaniec») та «Яносік», а також Роберт Рупп (Robert Rupp) і Влодзімеж Ружичка (Włodzimierz Różyczka)⁶⁴.

При формуванні політики перемовин з українцями делегатура уряду Польщі й АК тісно координували свої дії. На початку 1943 р. з метою дотримання політичними та військовими структурами польського підпілля єдиної визначеної урядом РП політичної лінії загалом й національної політики зокрема відбулося тісне «зрощування» нелегальних структур делегатури уряду й АК. Офіцери АК були «кооптовані» до керівного складу делегатур уряду. Згодом, 8 лютого 1943 р., «Верніц» на лист ГК АК пояснив: «Національна референтура є у складі президіальної секції делегатури. Одночасно національними справами займається військо,

⁶⁰ Wernic (Delegat) Szyfr depeza. Ukraińcy w podziemiu. Lena, 10.01.1943. *SPP*. Sygn. 1.1.3. Teczka 78. Poz. 20. Nr. 13.

⁶¹ Szef Oddziału Wywiadowczego Sztabu NW z 13.II.1943 r.: Opinia amerykańskich kół wojskowych o zmianie polityki przez Ukraińców – reakcja, odpowiedź. *SPP*. Sygn. 3.1.1./Ukr.

⁶² Radiogram Nr. 420 z 11.III.1943: Orientacja polityczna ukraińska. *SPP*. Sygn. 3.1.1./Ukr.; Sprawozdanie sytuacyjne z Ziem Wschodnich za okres do 18.01.1943 r. *APISM*. Sygn. A.G.III.1/12.

⁶³ Delegat Rządu RP. Pismo prośba o instrukcje w sprawie rozmów z duchowieństwem ukraińskim oraz organizacjami niepodleg. ukraińskimi 13.II.1943. *APISM*. Sygn. PRM. 105 (Occupied Homeland)/14; Wernic (Delegat) Szyfr depeza. W sprawie rozmów z Ukraińcami. Lena, 13.02.1943. *SPP*. Sygn. 3.1.1. Teczka 78. Poz. 51. Nr. 46.

⁶⁴ Pempel S. ZWZ-AK we Lwowie. Warszawa: BIS, 1990. S. 56.

маючи широку сітку осередків, здатних приймати рішення в делегатурі, щодо чого команда виявляє розуміння...»⁶⁵.

Тим часом окремі діячі польського підпілля намагалися сприяти нормалізації польсько-українських відносин, які все більше погіршувалися. У лютому 1943 р., наприклад, в орієнтувальній записці для керівників польського підпілля «Зауваження щодо інформаційних друків ДІ[П]» працівник Східного бюро ДІП ДР «Барика» вказав, що вживання слова «русин» замість «українець» суперечить політиці польського уряду в українській справі⁶⁶.

Переговори Тараса Боровця з польським підпіллям на Поліссі й Північно-Західній Волині

Крім ОУН-Б, потребу об'єднання українських і польських сил усвідомлювали представники інших українських політичних угруповань. Одним із них наприкінці 1942 р. був колишній отаман «Поліської Січі» Т. Бульба-Боровець. Згідно зі складеною для ДР запискою, вояки його відділів не були вороже налаштованими до польського населення, оскільки ними командували колишні старшини Дієвої армії УНР, які були прибічниками співпраці між Україною і Польщею. За даними делегаттури польського уряду на край, Боровець хотів повернути до себе місцевих поляків, заборонивши своїм повстанцям здійснювати самовільні реквізиції серед цивільного населення; за кожен випадок порушення цього розпорядження суворо наказував винуватих. Проте поляки йому не довіряли, не бажаючи об'єднуватися з українцями, котрих вони зневажливо трактували як збіговисько «людей, не свідомих власної мети»⁶⁷.

Описуючи подробиці налагодження контактів із польським підпіллям, Т. Бульба-Боровець пізніше згадував: «Контакт мав бути встановлений через Рівне, де в Ходоровського було особисте знайомство з одним членом польської підпільної організації – Яном Камінським та іншими поляками»⁶⁸.

Однак згодом «Бульба» шкодував, що його переговори про спільні дії з польським підпіллям не увінчалися успіхом через перші антипольські виступи збройних формувань, створених діячами ОУН-Б. У листі від 25 березня 1943 р. до «Крайового Проводу Організації Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери» він підтвердив: «Польське питання. На згаданій нашій нараді 21.I.1943 р. ця справа була всебічно обговорена. Тимчасом, замість дотримуватися устійненої тактики, Організація в останніх днях відкрила для українців ще один фронт – польський». Бульба-Боровець засудив те, що з боку СБ почали застосовувати практику колективної відповідальності супроти польського населення, унаслідок якої «випалюється польські оселі»⁶⁹.

Після невдалих спроб особисто налагодити контакти з польськими підпільними структурами, Т. Бульба-Боровець у червні 1943 р. видав листівку, у якій закликав: «Поляки! Німецьким та російським імперіалістам залежить на роз'єднанні та ворожнечі серед поневолених народів. А особисто німцям залежить на тому,

⁶⁵ Szyfr depesza. L. dz. K.835/43. Lena. Dn. 8 lutego 43 r. Otrzym. dn. 23 lutego 43 r. Wernic. *SPP*. Sygn. 1.1.3. K. 229.

⁶⁶ AAN. Zesp. 1324. Sygn. 202/III/199. K. 51.

⁶⁷ Notatka «Taras Bulba». AAN. Zesp. 1324. Sygn. 202/III/132, t. 3. K. 804.

⁶⁸ Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Львів: Поклик сумління, 1993. С. 157.

⁶⁹ Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.). Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 113. Арк. 104.

щоб між і українцями і поляками не було згоди». У зверненні отаман нагадував полякам деякі віхи в історії, пов'язані з нацькуванням їх німцями на український народ. Він зазначав, що німці «при допомозі своїх провокаторів стали українськими руками мордувати поляків нібито за те, що поляки вирізують українців за Бугом». Поліський отаман закликав спільними зусиллями покласти край братовбивчій війні і разом взятися за своє визволення. Бульба просив польський народ не гнатися за «східними кресами», а боротись за звільнення своїх одвічних етнографічних земель на заході від німецьких загарбників⁷⁰.

У складеному пізніше, 15 листопада 1943 р., звіті з «революційної діяльності» він зазначав: «Був нав'язаний контакт з місцевими польськими організаціями. Справа була на добрій дорозі до порозуміння для спільної українсько-польської акції проти німецько-московських загарбників, але під весну 1943 року ті взаємовідносини перервала гостра протипольська акція бандерівців. Частина поляків пішла на співпрацю з німцями, а кому грозить якась небезпека від німців – тікають до більшовицької партизанки, переходячи з цілими родинами в райони, окуповані советськими партизанами»⁷¹.

Після війни Т. Бульба-Боровець у своїх споминах детально описав подробиці ведення і зриву переговорів із польським підпіллям. Серед іншого він згадував: «Протягом цілого літа 1942 року та взимку 1943 року Головна Команда УПА [мова про повстанські відділи під командуванням Бульби-Боровця – А. Б.] всіма силами намагалася нав'язати контакт з польськими підпільними організаціями в Західній Україні, щоб через них зв'язатися з делегатурою польського екзильного уряду в Польщі. Мета контакту: припинити українсько-польську ворожнечу, коли обом націям загрожує повне фізичне знищення від тих самих ворогів; нормалізувати українсько-польські взаємовідносини тимчасовою угодою на час війни, де обидві сторони, замість взаємної боротьби, мобілізують всі спільні сили проти спільних зовнішніх ворогів; нав'язати діловий контакт поміж УПА і АК (Армія Крайова)»⁷².

Проте більшовицьким органам безпеки через свого агента Яна Камінського вдалося зірвати переговори між АК і Бульбою-Боровцем. Кадровий співробітник НКВС СРСР Дмитрій Медведєв так описав це в мемуарах: «Кузнєцову пощастило познайомитись в Рівному з місцевим мешканцем польської національності Яном Камінським. Камінський був членом польської підпільної організації. Але ця організація працювала в'язло, а Камінський рвався до більш активного діла. Він радо погодився співпрацювати з Кузнєцовим і скріпив своє слово присягою на письмі»⁷³.

Згодом Т. Бульба-Боровець так описав подробиці зриву перемовин: «Посередником у цих переговорах був вище згаданий польський національний діяч на волинському Поліссі, Броніслав Ходоровський. Я знав Б. Ходоровського ще з передвоєнного часу. На полі його земельного наділу був граніт, де наша спілка виорендувала ґрунт і організувала велике каменярське підприємство. Це було в селі Мочулянка Людвипільського району. Ходоровський був польським патріотом, але не визнавав дикого шовінізму і відстоював дружню співпрацю між українським та

⁷⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 992. Арк. 67.

⁷¹ Сергійчук В. І. Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2011. С. 218.

⁷² Бульба-Боровець Т. Армія без держави... С. 157.

⁷³ Медведєв Д. Это было под Ровно. Москва, 1950. С. 49.

польським народами. В той час, як Москва „визволила” Західню Україну, Ходоровський, замість того, щоб їхати в Казахстан, як “буржуй”, пішов у підпілля. Він відразу нав’язав контакт з нашою організацією. Коли у вересні 1940 року я опинився в Україні, між нами відновився особистий зв’язок на базі спільного руху спротиву проти комуни. Контакт мав бути встановлений через Рівне, де у Ходоровського було особисте знайомство з одним керівним членом польської підпільної організації, Яном Камінським та іншими поляками. Він їздив багато разів під охороною наших бойових відділів до Рівного, де за посередництвом Камінського пробував пов’язати нашу делегацію з польськими підпільними організаціями. Одначе, всі ці заходи були неуспішні. Шовіністичне польське підпілля далі вважало Західню Україну невід’ємною складовою частиною Польщі і на жодні переговори з українськими “зрадниками Польщі” не хотіло дати своєї згоди. Вони називали УПА “бандою”, яка бореться і буде боротися проти цілості кордонів Польщі. ... Щойно в 1950 році ми довідалися з спогадів Медведєва, чому всі спроби Броніслава Ходоровського нав’язати переговори поміж УПА та польськими підпільними організаціями, а особливо з організацією, в якій керівним членом був Ян Камінський, провалилися. ... Так виглядають причини, чому в 1943 році не досягнуто так бажаного Головною Командою УПА українсько-польського порозуміння»⁷⁴.

Т. Боровець описав також подальші спроби перемовин із польським підпіллям: «У березні 1943 року, по смерті Ходоровського, Головна Команда УПА зробила ще одну пропозицію переговорювати з польською стороною. Цим разом за посередника був польський ксьондз з польського села Степанська Гута Костопільської округи (прізвища ксьондза не пам’ятаю). І цим разом поляки вперто називали всіх українців “бандитами” і ні на які переговори не давали згоди. Всі вони були загінтовані “союзом” Сікорського з Сталіном. Чули, що в СРСР, на підставі договору “Сталін-Сікорський”, оголошена загальна амнесія для всіх цивільних і військових поляків та що там організується нова польська армія під командуванням генерала Андерса. Всі вони вірили, що спільними силами західніх союзників та СРСР буде розбита потуга Гітлера, після чого вони матимуть змогу знову відновити свою державу ще в ширших кордонах за рахунок нових територіяльних анексій. Щоб не загострювати своїх “союзних” відносин з Росією, поляки, замість співпраці, всюди всіма силами поборювали український та білоруський визвольний рух, як ворогів Росії і Польщі. Стара концепція “рівноваги сил”»⁷⁵.

Намагання УЦК вплинути на покращення українсько-польських відносин

Мирне співіснування українського та польського суспільств намагалися також забезпечити тогочасні діячі не тільки підпільних структур обох народів, а й «легального сектора життя» українців і поляків, зокрема Українського Центрального Комітету (УЦК) і Головної Ради Опіки (ГРО). Суттєвою відмінністю між ними було те, що польське представництво підтримувало контакти й виконувало доручення польського підпілля, тоді як дії УЦК скеровували прибічники або симпатичники ОУН під проводом Андія Мельника (ОУН-М) – до недавнього часу головного конкурента бандерівської

⁷⁴ Бульба-Боровець Т. Армія без держави... С. 157.

⁷⁵ Там само.

ОУН. Незважаючи на рідкі контакти між цими структурами, Кость Паньківський у мемуарах охарактеризував відносини між структурами УЦК і РГО у Галичині як відчужені й водночас конструктивні там, де сторони «знаходили спільні точки дотику»⁷⁶.

Характерно, що в той час, коли проблема змішаних польсько-українських земель залишалася важким «каменем спотикання» на шляху порозуміння між ЗВЗ і ОУН-Б, її вирішення запропонував провідник УЦК В. Кубійович. 19 жовтня 1941 р. представник делегатури уряду РП з Ярослава Черкавські відрпортував, що провідник УЦК заради збереження Галичини готовий зречтисся Холмщини та Лемківщини (800 000 мешканців) й погодитися на лінію рік Сяну, Бугу та Прип'яті⁷⁷.

У березні 1942 р. після консультацій з українськими громадськими діячами Галичини професор В. Кубійович запропонував переселити поляків з цього регіону до інших дистриктів ГГ, а українців звідти переселити на галицькі землі. Унаслідок такої «перестановки меншостей» українці і поляки, за його словами, «могли би жити в ідеальній згоді». Професор висловив припущення, що в разі санкції окупаційної влади на втілення цього проєкту значна частина поляків відмовиться від своєї національності й зареєструється як українці, щоб не відмовлятися від своїх маєтків та добрих ґрунтів в обмін на гірські території Лемківщини чи піски вздовж Сяну. Проте у відповідь на спроби Кубійовича порозумітися з польськими діячами у цій справі він не знайшов підтримки, а польське підпілля окреслило його пропозиції як «русинську зухвалість»⁷⁸.

Володимир Кубійович вважав, що подальша радикалізація українського опору в Галичині спровокує нацистські репресії, а в разі переходу української поліції до лісу німецька поліція використає польську для каральних акцій проти українських сіл. У своїх виступах у Галичині він закликав «зберігати спокій» і не дати себе спровокувати більшовикам, щоб не призвести до повторення ситуації на Волині. З цією ж метою були поширені датована 7 серпня 1943 р. заява за підписом В. Кубійовича та К. Паньківського й датоване 27 жовтня подібне за тоном звернення, на якому поставили свої підписи 36 відомих українських громадських діячів Галичини⁷⁹.

Посередництво митрополита Андрея Шептицького

Спорадичні антипольські емоції серед бандерівського підпілля дещо приглушило втручання митрополита ГКЦ А. Шептицького, який виступив проти вбивств католиків-поляків і проти того, щоб його благословення діяльності УДП згодом розцінювали як благословення антипольських акцій ОУН-Б. Після вступу до Львова німецьких органів безпеки 1 липня 1941 р. вони провели масові арешти поляків. У місті, в якому виникла «погана традиція» вбачати в арештах представників однієї нації більшовиками чи нацистами доноси представників іншої нації, місцеві поляки почали поширювати чутки про те, що Провід ОУН-Б нібито видав наказ вбивати поляків. Щоб з'ясувати цю справу, А. Шептицький прийняв 15 липня 1941 р. члена Крайового Проводу Юнацтва ОУН-Б ЗУЗ Осипа Дяківа, який повідомив митрополитові, що ОУН планувала переслідувати тільки тих людей різних національностей

⁷⁶ Паньківський К. Роки німецької окупації. Нью-Йорк; Торонто, 1965. С. 62–66.

⁷⁷ Raport specjalny – Sprawa ukraińska. dn.16.VI.1942. AAN. Zesp. 1324. Sygn. 202/III/198. К. 33.

⁷⁸ AAN. Zesp. 1324. Sygn. 202/III/198. К. 18.

⁷⁹ Ibid. Sygn. 202/III/132. Т. 3. К. 908.

(поляків, євреїв, українців), яких були підстави вважати ворогами або помічниками ворогів (йшлося здебільшого про агентів НКВС). У звіті КП ОУН ЗУЗ від 15 липня 1941 р. так було описано цю зустріч: «П. Дяків був сьогодні в Митрополита. Митрополит заявив, що має до нього довір'я, сказав, що теперішній Український уряд трактує дуже поважно. До митрополита дійшла листа, в якій повідомлено, що Провід дав приказ убивати польських священників і поляків. Це не сподобалося митрополитові, тому, що Митропол[ит] в тому випадку найшов би ся в глупій ситуації... Просив, щоби цю справу йому вияснити (про це чув в німецьких кругах)»⁸⁰.

У 1942 р. А. Шептицький фактично виконав роль благословителя перемовин між силами польського підпілля і ОУН-Б, що, на його думку, мали принести злагоду і спокій в співжиття українців і поляків. У написаних після Другої світової війни споминах Зиновій Матла, однак, вкрай лаконічно охарактеризував роль А. Шептицького в переговорах між ОУН-Б і польським підпіллям у 1942–1943 рр.: «Не менш ясні й продумані були погляди Митрополита Шептицького про наше ставлення до сусідів, зокрема поляків. Це був саме час, коли розгорілася завзята боротьба з поляками, яка спричинила багато жертв по обидвох сторонах. Тоді теж українське підпілля провадило розмови з польським підпіллям та з делегатами екзильного уряду в Лондоні. Цими розмовами цікавився Митрополит, ба навіть посередничав, дозволивши, щоб митрополита палата була якийсь час «поштовою скринькою», де складали обидві сторони свої листи з повідомленням про термін і місце зустрічів. ... Доводиться тільки ствердити, що Митрополит у наших розмовах завжди вірно обороняв українські позиції, хоча так, як і ми обстоював думку і потребу шукати якийсь модус вивенді в обличчі наступу на обидва народи жорстоких завойовників зі Заходу і Сходу»⁸¹.

Факт схвалення представниками ієрархії ГКЦ перемовин між польським підпіллям і ОУН-Б вимушені були визнати також діячі делегатури уряду Польщі. 13 лютого 1943 р. делегат під псевдо «Верніц» констатував у звіті до Варшави й Лондона: «Українське духовенство, а також незалежні українські організації прагнуть розпочати розмови з делегатом. Найближчим часом я вишлю свого представника до Львова для попередніх розмов на підставі декларації уряду. Прошу без зволікань [надіслати] інструкції»⁸².

Протягом 1943 р. митрополит А. Шептицький кілька разів особисто зустрічався з представниками польського підпілля. 6 вересня 1943 р. командир Округу АК «Львів» повідомив очільникові делегатури уряду Польщі про зміст розмов під час однієї з таких зустрічей: «15.9.43 р. ксьондз Щепан, від імені К.З.В. Львів, провів розмову з митрополитом Шептицьким. Спираючись на думку всієї польської громадськості, ксьондз Щепан висловив упевненість, що за події, які нині відбуваються на території Східної Малополющі, несе відповідальність греко-католицьке духовенство та що поляки мають почуття жалю до митрополита через його ставлення до подій, а також тому, що він не протиставився цій злочинній акції, яка ведеться стосовно поляків. Митрополит Шептицький висловив жаль з приводу такого стану

⁸⁰ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 6.

⁸¹ Матла З. Шептицький і українське підпілля (передрук з 1949 року). *Визвольний шлях*. 1984. Кн. 12. С. 1454–1455.

⁸² Szyfr-depesza. L. dz. K. 993/43. Nr. 46. Pilna. Lena. Dnia 13 lutego 43 r. Otrzymano 5 marca 1943 r. Wernic. *SPP*. Sygn. 1.1.3. K. 228.

справ, проте підкреслив, що поляки завдали українцям надто багато кривд у період польської державності, щоб тепер він міг запобігти цій акції»⁸³.

Тоді як українці були налаштовані антинацистськи й були готові до порозуміння з поляками, з польського боку відчувалася зверхньо-погордлива нехоть до будь-яких переговорів. «Звіт про ситуацію зі східних земель за місяць січень 1943 р.» свідчить: «Настрої серед українського населення є виразно антинімецькі. У ставленні до поляків відчувається поступово щораз виразніше відпруження». При цьому визнано, що серед поляків, особливо на селах, «частіше зустрічаються одиниці в активній поставі, які хочуть вже зараз боротися за Польщу й готові до жертв» і «не брак одиниць, які чекають на поразки»⁸⁴.

Двосторонні спроби запобігти ескалації протистояння сил українського і польського підпілля на Волині

Від весни 1943 р. ситуація на Волині ставала все загрозливішою для нормальних українсько-польських відносин. Її загостренню посприяв перехід багатьох службовців постерунків української поліції у ліс, формування на їхній основі куренів УПА й створення окупаційними структурами нацистської Німеччини замість них польської поліції. Незабаром після того делегат уряду Польщі на Волині К. Банах згадував у споминах, що навесні 1943 р. «до Гранатова надійшла інформація» про «напади бандерівців на польське населення у Крем'янецькому, Сарненському й Костопільському повітах, а також про вимордування німцями мешканців кількох сіл у Костопільському повіті». «Говорили також про виникнення на території Горохівського і Луцького повітів піднесення ... серед українського населення, й що вістря тих настроїв все більше скероване проти поляків». Він констатував, що в той час «розцінено, що більша частина українського населення не піддається цій агітації», але й водночас не виступає проти неї. Щоб протистояти поширенню ідей ОУН-Б, було вирішено посилити пропольську пропаганду серед аполітичних і зденаціоналізованих у міжвоєнний період українців, «водночас було вирішено зміцнювати контакти з українськими діячами з Волинського Союзу Сільської Молоді, видавати комунікати українською мовою»⁸⁵.

Однією з ініціатив групи К. Банаха стало видання від імені пропольського так званого Волинського Українського Комітету (насправді ніколи не створеного) листівки з критикою намірів та дій ОУН-Б. У ній було сказано, що внаслідок антинацистських дій УПА німці скидають бомби на українські села. «Горить Дермань, Людвиківка, Малинськ-Чеський, згоріли Тайкура, Туличів та інші села». Листівка закликала до польсько-українського діалогу та співпраці, мотивуючи тим, що українці та поляки мусять «вийти з війни чистими»⁸⁶.

Крім ініціатив «згори», «знизу» діячі ОУН-Б все більше прагнули налагодити співпрацю з місцевими поляками, про що свідчить документ цієї організації під

⁸³ Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Варшава; Київ, 2004. Т. 4: Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942–1945. Ч. 1 / ред. кол.: С. Богунов, М. Вінярчик-Коссаковська, З. Гайовнічек, Б. Гронек та ін. С. 282.

⁸⁴ AAN. Zesp. 1324. Sygn. 202/III/121. К. 5.

⁸⁵ Banach K. Z dziejów batalionów chlopskich... S. 183–184.

⁸⁶ AAN. Zesp. 1324. Sygn. 202/III/132, т. 3. К. 886.

назвою «Політзвіт за травень 1943 р. Терен “Болото”»). У ньому вказано, що «місцями, де були добрі сусідські відносини з українцями – там поляки активніше просять прийняти їх до партизанки, дають навіть зброю». Підсумовано: «Виявляється факт, що при відповідному політичному потягненню, але не способом нищення, можна нейтралізувати польські маси і відірвати їх від польського проводу, тільки не стосувати до них німецького методу успокоєння – розстрілів, краще наставити їх на самооборону проти німців»⁸⁷.

Траплялося, що розум перемагав над емоціями і українці справедливим ставленням давали приклад для наслідування полякам. В с. Полум’яне під Володимир-Волинським СБ ОУН-Б засудила до смертної кари і розстріляла за самосуд і вбивство п’ятьох поляків представника місцевої самооборони Лещанського. Іншим прихильником українсько-польського порозуміння був керівник референтури з військової підготовки ОУН Володимир-Волинського району Потап Грушко, який виступав за осуд виключно тих поляків, які справді вбивали безборонних цивільних українців. Тогочасний мешканець с. Стенжаричі Андрій Стрільчук згодом описував дії Грушка так: «Коли поляки почали вбивати українців, то до Потапа привели двох поляків, Стаха і його дружину, яким було за 50 років. Цих литовських поляків, які жили у Васильчука на хуторі Ніпчики, Потап відпустив: “Ви що привели стариків судити? Ви приведіть молодих, що вбивають українців, отих ми будемо судити перед народом!”. Старих поляків відпустили. Пройшло небагато часу і на Ніпчиках поляки спіймали Дубюка Йосипа, мене, Стрільчук Катерину Степанівну, 24 роки, нашого тата Степана, 57 р., Шпур Мариню, 53 р. І ось цей поляк Стах умовив поляків відпустити усіх і нікого не кривдити, бо вони нас теж відпустили. І нас поляки відпустили»⁸⁸.

Перемовини після появи інформації про масові воєнні злочини СРСР проти польських офіцерів у Катині

Нові підстави для покращення діалогу між делегатурою уряду Польщі і Проводом ОУН-Б склалися навесні 1943 р., коли після оприлюднення міжнародною комісією інформації про розслідування Катинського злочину відбувся розрив дипломатичних стосунків польського еміграційного уряду з СРСР. Незабаром після цього Провід ОУН-Б схвалив видання листівки із закликом до поляків єднатися для відсічі нацистам як тогочасному ворогу й для підготовки до відсічі майбутньому грізному ворогові – сталінській Росії:

«В Смоленських лісах імперіялістичні бандити розстріляли 12 тис. польських офіцерів. Це були офіцери тої частини армії, яка добровільно піддалася більшовикам під час упадку Польщі. Імперіялісти використали момент слабкості польського народу, щоб позбавити його важного провідного кадру, без якого є неможлива боротьба за державність. Сьогодні німці цей факт хочуть використати в своїй пропаганді для удару по престижу большевиків. Вони визначили спеціальну комісію для розслідування справи і розголошують факт по цілому світі через пресу і радіо. У відповідь на цю німецьку пропаганду большевики заперечили факт, закидаючи німцям, що вони самі розстріляли згаданих офіцерів, а пропаганда їх є провокацією. Відізався

⁸⁷ ЦДАВО України. Ф. 3838. Оп. 1. Спр. 127. Арк. 9.

⁸⁸ Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район / вст. ст. Я. Ісаєвича. Львів, 2003. С. 143, 172.

з Лондону також Сікорський, несміло питаючися більшовиків про в'яснення. У відповідь на це дістав цілу бурю. «Союзні» більшовики назвали його по радіо німецьким прислужником та зірвали дипломатичні зносини. З другої сторони вдарила Сікорського Англія. Вона зажадала реорганізації заграничного уряду Сікорського, зажадала відкликати домагання до Міжнародного Червоного Христа прослідити справу, а вимагає всецілого підпорядкування політичним вимогам більшовиків. Що ж в дійсності є з цією цілою справою? Хто розстріляв польських офіцерів і чому так поставились «союзники» до цього ганебного вчинку? Нема сумніву, що моральними винуватцями цього злочину є в рівній мірі як більшовицькі, так і німецькі імперіялісти. Хоч сам факт розстрілу доконали «союзницькі» більшовики, та однак цей випадок був фрагментом тільки їх спільного плану знищити польський народ. Тому, коли вони до цього часу мовчали про цей й інші подібні вчинки, то для нас ясно, чому воно так було. Коли вони сьогодні спихають вину один на другого, то також ясно, які мають до цього підстави. Не дивною є також позиція Англії. Англія хоче мати більшовицького союзника коштом Польщі. Поляки! Чи не бачите, що вами торгують? Чи ви не бачите, що ваші «союзники» плюють вам в лице? Чому так є? Тому, що ваші провідники вибрали невластивий шлях до вашого визволення. Ваше місце як поневоленого народу не в таборі імперіялістів, що хочуть поневолити і знищити всі поневолені народи, а в революційному таборі поневолених народів. Ваша боротьба повинна йти не в руку з московським імперіялізмом, що хоче вас знищити, а проти московського і німецького імперіялізмів. Вашим політичним гаслом повинно бути не загарбання чужих територій при допомозі ворожих вам імперіялізмів, а будова власної держави на власній етнографічній території. Свобода народам – свобода людині – це повинен бути ваш ключ в боротьбі»⁸⁹.

Одночасно з поширенням згаданої листівки діячі ОУН-Б вдалися до інших заходів з метою активізувати співпрацю з поляками, про що свідчать не лише українські, а й радянські та польські джерела. Про спроби домовитися про неагресію між польським і українським підпіллям стало відомо також розвідці радянських партизанських відділів на Волині. 18 червня 1943 р. командир радянського партизанського з'єднання Іван Шитов повідомив Українському штабу партизанського руху (УШПР), що українські націоналісти, використовуючи «катинську історію», закликають поляків до спільної боротьби проти СРСР⁹⁰.

Характеризуючи спроби порозуміння бандерівців із поляками на Волині в травні у підсумковому звіті для командування Львівського округу АК, Ян Ціхоцький («Волиняк») у вересні того ж року визнав: «[Повстанці] заспокоювали населення твердженням, що пограбування чинили інші банди, щоб підірвати їхній авторитет, що самі партизани вистежують ці банди і прагнуть їх знищити, що українська партія діє у порозумінні з польською організацією, щоб спільними силами вигнати нашого ворога. Вони також розклеїли по польських селах та колоніях листівки, що закликали поляків об'єднатися з їхніми бандами в лісах і приносити зі собою зброю, якою хто володіє, об'єднатися з українцями, оскільки з цією метою існує порозуміння з польською організацією. На питання, чому в околиці Луцька українці вбивають поляків, відповідали, що вбивають тільки тих поляків, які пішли

⁸⁹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 34. Арк. 95.

⁹⁰ ЦДАГО України. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 1328. Арк. 137.

на послуги німцям, тобто є фольксдойчами, вступили до німецької поліції або шпигують на користь німців»⁹¹.

Згідно з версією В. та Є. Семашків, у с. Домінополь на Волині відбулися перемовини про співпрацю між командирами місцевого збройного формування УПА і командирами польської озброєної сотні під командуванням Станіслава Целестина Домбровського, якій запропоновано вступити до УПА на правах окремого національного підрозділу, але 11 липня 1943 р. українці повстанці напали і вбили цих та інших членів підпілля АК⁹². Натомість українські джерела свідчать, що повстанці атакували польську базу у згаданому селі, коли розвідці УПА стало відомо про підготовку нападу польських підпільників, а у с. Мар'я Воля того ж Володимир-Волинського району українські волиняни тільки випередили польських: у результаті превентивного удару у штабі польської бази АК було виявлено план нападу на 15 липня 1943 р.⁹³.

Затишшя перед «Бурею»: переговори ОУН-Б з представниками делегації уряду РП і командування АК навесні 1943 р.

Упродовж березня–червня 1943 р. в Галичині проведено переговори, в яких з українського боку взяв участь Зенон Матла (українське псевдо «Дніпровий», хоча польські підпільники називали його у звітах про розмови псевдонімом «Дніпро»), а з польського – комендант Обшару (територіальної одиниці АК) «Львів» АК генерал Казімеж Савіцкі (Kazimierz Jędrzej Sawicki), псевдоніми «Прут», «Опір» («Pрут», «Opór»).

4 березня відбулася перша розмова, в якій український представник виявив негативне ставлення польської підпільної преси до українців, особливо таких газет, як «Слово польське» (Słowo polskie) та «Бюлетень землі Червенської» (Biuletyn Ziemi Czerwieńskiej). Відтак, перейшовши до характеристики спільних для двох народів проблем, назвав однією з них брак політичної думки, спрямованої на вироблення формули порозуміння і необхідності взаємної готовності до компромісів. Він вважав, що українсько-польські контакти потрібно розглядати з історичної перспективи, а територіальні справи не варто обговорювати, краще обмежитись узгодженням тактики щодо спільних ворогів, особливо враховуючи, що англосакси можуть не зацікавитися долею цих земель після поразки Німеччини. Тоді треба буде спільно взятися за зброю проти більшовизму, після чого англосакси визнають цей факт і допоможуть борцям. Шкодував, що в Лондоні немає українців, які могли б репрезентувати цілий народ. Польща і Україна спільно з іншими народами балтійсько-чорноморського міжмор'я мусять створити геополітичну противагу російському колосові або блок протистоянн від Одри до Волги⁹⁴.

Підбиваючи підсумки згаданих перемовин, 8 березня 1943 р. С. Ровецький доповів В.Сікорському: «Самостійницька ОУН відсуває на пізніше визначення

⁹¹ Archiwum Adama Bienia: akta narodowosciowe (1942–1944) / opracowanie, wstęp i przypisy: J. Brzeski, A. Rolinski, A. Bien. Kraków: Księgarnia akademicka, 2001. S. 322.

⁹² Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945, Warszawa: Wyd-wo von Borowiecky, 2000. T. 1. S. 914–918, 947–948.

⁹³ Шумук Д. За Східнім обрієм. Торонто: Смолоскип, 1985. С. 44; ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 2. Спр. 118. Арк. 19.

⁹⁴ AAN. Zesp. 1324. Sygn. 202/III/129. K. 17.

кордону Польщі і України, невідкладно хоче антинімецької і антисоветської польської військової і пропагандистської співпраці»⁹⁵.

Друга розмова відбулася 14 березня. Матла констатував, що ОУН-Б не вела антипольської політики. На його думку, міжнародні позиції поляків були набагато продуманішими, ніж українців, які дослівно «залишилися без приятеля». Він зазначив, що саме польська сторона повинна ініціювати зближення з українською, але про готовність до цього не свідчить тон преси польського підпілля, на сторінках якої містилися тільки погрози помсти і заклики до відповідальності за співпрацю з більшовиками та нацистами, до якої насправді часто вдавалося багато поляків. Український представник запропонував усталити ієрархію цілей. Першою мало бути порозуміння обидвох народів між Волгою і Одером й задекларування волі до уникнення взаємної боротьби у майбутньому. Він вказав, що ОУН-Б розуміє делікатність ситуації з огляду на польсько-радянські відносини, але після прийняття цієї декларації знайдеться спосіб вирішення територіальної суперечки. Саме порозуміння має бути залагодженим на еміграції. На українсько-польському прикордонні можна діяти тільки в напрямку «стоплювання антагонізмів» «на низах» обидвох народів і для цього потрібно усталити спільну тактику щодо німецьких окупаційних установ. Нормалізація стосунків водночас вимагає рівноправності обидвох партнерів, оскільки лише тоді вона буде тривалою⁹⁶.

Однак, попри зовнішню толерантність делегатів, їхні перемовини проходили важко. Запропонована за тогочасних умов «угода Петлюри-Пілсудського» (відмова від Галичини й Волині) фактично означала для ОУН-Б «нульовий варіант» і тільки дискредитувала б цю організацію в очах української громадськості. Водночас певний відхід ОУН-Б від максималізму проявився в небажанні обговорення справ кордонів в ході переговорів з пропозицією перенесення вирішення цього питання після закінчення війни. 5 травня 1943 р. діяч АК Юліанський доповів у Лондон про «брак розмов із українцями»⁹⁷.

Як прибічник ідеї створення польсько-української федерації, К. Савіцький особисто патрунував переговори з українцями. Його безумовною заслугою було прагнення довести польське та українське підпілля до порозуміння. Він не погоджувався з тезами польського уряду на чужині, ухваленими у березні 1943 р. в українській справі. Вірогідно, що незгода з баченням центральними урядовими структурами майбутнього українців у Польщі стала однією з причин його відставки. 11 травня він відіслав листа до командувача АК генерала С. Ровецького з проханням звільнити його із займаної посади. «Опір» доповів «Яну», що декларація польського уряду є непридатною для українців, «найкращий доказ – зміст розмов з О.У.Н.». «Не виявляти, однак, власної слабкості надмірною м'якістю і поступками, які тепер для українців мало актуальні, а для нас у наслідках загрозливих», – радив він, підсумовуючи: «Тепер стосунки з українцями вступають у нову фазу, можливо, перехідну, насичену великою нервовістю й дальшим ферментом та політичною дезорієнтацією українців... І на нашій території у майбутньому не

⁹⁵ АК w dokumentach... Т. II. S. 474.

⁹⁶ AAN. Zesp. 1324. Sygn. 202/III/129. K. 18.

⁹⁷ Szyfr depesza. Brak rozmów z Ukraińcami; Sprawa delegata Juliańskiego Lena, 5.05.1943. SPP. Sygn. 3.1.1. Teczka 78, poz. 104, Nr. 282.

виключені несподіванки, подібні до тих, що є на Волині. Усі ці обставини вимагають збільшення пильності й можливості швидких та еластичних дій»⁹⁸.

Зиновій Матла під час розмов із представниками керівництва польського підпілля висловив добру волю ОУН-Б до співпраці з АК й піддав осудові антиукраїнські дії польських колабораціоністів із нацистами. К. Савіцький як представник польського підпілля під псевдонімом «Опір» так звітував 17 травня 1943 р. у доповідній записці про переговори з представником ОУН-Б «Дніпром» (З. Матлою): «Групи ОУН мають інструкції охорони поляків, а серед керівних кіл ОУН навіть розглянено думку про створення окремих польських відділів для співпраці з ОУН. Вважає за необхідне безпосереднє порозуміння Варшави з партизанами, а тоді буде легко все з'ясувати. Скаржився на становище поляків у Рівному, де співпрацюють з німцями проти українців»⁹⁹.

Керівні діячі польського й українського підпілля були одноставні в тому, що протистояння між ними можна вирішити тільки силовими методами. Польське підпілля накопичувало сили для того, щоб у сприятливий момент бути готовим перейняти владу на Волині й у Галичині. У своєму повідомленні про ситуацію на східних землях у квітні 1943 р. делегат РП на південно-східних окраїнах К. Банах («Ліновський») констатував: «До українців промовляє передовсім сила. Коли будуть бачити польську перевагу, тоді буде відповідний клімат до зближення»¹⁰⁰.

Негативну роль у спробах порозуміння між польським і українським підпіллям відіграли представники СН у керівництві делегації уряду Польщі. У своїх звітах у Лондон ендеки регулярно рапортували про поширення антиукраїнських настроїв і «роздували» міф про співпрацю українців з німцями проти поляків. Поширення антиукраїнських настроїв ендеками як на Волині, у Галичині та Холмщині й Грубешівщині, так і серед керівництва польського еміграційного уряду ставило під сумнів можливість політичного порозуміння між польським і українським підпіллям й «відпруження/розпруження» польсько-українських відносин. У квітні 1943 р. С. Ровецький повідомив в Лондон, що «з польського боку переважає прагнення помсти за завдані кривди і прагнення усунення у відповідну хвилину активності українського елемента», щоб «назавжди позбутися» загрози української «іреденти»¹⁰¹.

Врешті, 17 травня К. Савіцький наказав розпочати приготування польського населення до оборони й відповідної пропагандистської акції серед українців. Колишній віце-маршалок польського сойму Василь Мудрий (псевдо «Ярослав Борович»), який виступав посередником в цих переговорах, розцінив можливості українсько-польського порозуміння дуже песимістично. У квітні 1943 р. його пропозиції щодо нормалізації цих стосунків були дуже простими: «Ми можемо досягнути згоду на мирне існування з Польщею тільки тоді, якщо ми маємо стільки ж сили, як і Польща. Тільки тоді вони респектуватимуть наше право на існування, і тільки тоді вони шануватимуть ... договори, які заключають з нами... Поляки можуть бути примушені стати лояльними партнерами тільки силою, і то очевидно»¹⁰².

⁹⁸ AAN. Zesp. 1325. Sygn. 203/XV-6. K. 156.

⁹⁹ Ibid. K. 159.

¹⁰⁰ Sprawozdanie sytuacyjne z Ziemi Wschodnich za miesiąc kwiecień 1943 r. Województwo Wołyńskie. AAN. Zesp. 1324. Sygn. 202/III/132, t. 2. K. 421.

¹⁰¹ АК в документах... Лондон, 1976. Т. VI. С. 319.

¹⁰² Борович Я. В. Україна і Польща. *Ідея і Чин*. Р. II. 1943. Ч. 4. С. 10–15.

Тим часом у травні 1943 р. створено Головний Військовий Штаб УПА. Характерно, що між українськими і польськими партизанськими формуваннями було чимало спільного. На етапі становлення сітки УПА українські повстанці брали за приклад АК. Українці багато чого навчилися від поляків, зокрема бруталності. Характерно, що навіть працівники СБ ОУН-Б вивчали свої функції та методи діяльності серед іншого на основі польського «Підручника службовиків безпеки (слідча служба)», який з польської мови переклав В. Черник¹⁰³. Українські і польські формування в міру зростання проходили однакові процеси. За даними німецької розвідки, на початок 1944 р. українські і польські військові формування, що виступали проти Райху, були приблизно тотожні: в лавах УПА налічувалося 40 000 – 80 000 осіб, в лавах АК – 50 000 – 90 000 осіб¹⁰⁴.

Учасник подій Другої світової війни Петро Грицак зауважив, що «прихильники лісу уважали самотньо доцільним піти, сховатися до “лісу”, для ведення партизанської війни, як це ніби бачили на прикладі Армії Крайової (АК) поляків». Водночас він навів відмінності між УПА і АК: «Хоча український рух Опору був певною реакцією на діяльність АК, АК різнилася від нього тим, що вона концентрувалася головно по містах, а її активісти мали анонімно губитися серед широких людських мас, замість укриватися тільки по лісах. АК мала фахових організаторів, які перебували в Англії та виконували завдання далекодучих планів Черчіля, щоб довести окуповані німцями території до стану безнастанного кипіння, без огляду на людські жертви». Однак, за словами Грицака, на західноукраїнських землях «збройна активність АК» концентрувалася «на поборюванні всього українського»¹⁰⁵.

Саме за таких обставин відбувалося подальше формування ставлення різних польських політичних угруповань до вирішення українського питання. Угрупування навколо колишнього волинського воєводи Генрика Юзефського, відоме теж як «група Ольгерда», у березні 1943 р. визначило свою позицію так: «В інтересах Польщі створення Української держави зі столицею в Києві». Принципово важливе значення для нормалізації взаємин мало формування позитивного ставлення більшості польських політичних середовищ до ідеї відновлення державності українців. 27 травня Адам Добровольський, аналізуючи позицію більшості польських політичних угруповань (за винятком СН), занотував, що «серед багатьох угруповань, навіть дуже далеких від себе ідеологічно й за програмами, з'явилася й сильно кристалізується концепція самостійної Української держави. Ця концепція становить серед очевидно мінливих політичних умов повернення до ідеї незалежної України»¹⁰⁶.

Водночас прибічники «табору ендеції» не тільки не підтримували ідеї українсько-польської дружби, а й розповсюджували проти неї негативні чутки. Поширювані від середини 1942 р. до середини 1943 р. фантазії не знали меж. В одному зі складених діячем СН повідомлень Східної секції ДПП делегатури уряду Польщі йшлося про те, нібито на Волині в антипольських акціях СБ ОУН-Б і УПА «убивствах брали участь навіть жінки і 8-літні діти»¹⁰⁷.

¹⁰³ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 32. С. 1–20.

¹⁰⁴ Bundesarchiv-Militärarchiv in Freiburg (далі – ВА-МА). RH 2/2327. Bl. 23.

¹⁰⁵ Грицак П. Альтернативи перед українською молоддю в роках 1943–45. *Вісті Комбатанта*. 1999. Ч. 5–6. С. 47.

¹⁰⁶ Archiwum Adama Bienia... S. 58.

¹⁰⁷ AAN. Zesp. 1324. Sygn. 202/III/198. K. 110.

В інших звітах вміщено плітки на кшталт того, що український священник на Чортківщині особисто керував вбивством 15-х польських родин, а на Тернопільщині українці вирішили домогтися перед окупаційною владою створення польського гетто на зразок єврейських із тим, щоб на кшталт «зірки Давида» поляки носили свою відзнаку із зображенням свині й т. п.¹⁰⁸. На початку жовтня було поширено вигадки про те, що в околицях Луцька діє «українська банда» в американських мундирах, яка прославляє Сталіна¹⁰⁹. Головною метою авторів таких звітів із перебільшеними даними про кількість польських жертв, з гіперболізованими описами кривавих подій на Волині було спонукати поляків Волині зголошуватися до збройної відсічі проти УПА й спонукати керівництво АК надіслати допомогу з Польщі для протистояння місцевим відділам УПА спочатку на Волині, а згодом й у Галичині¹¹⁰.

Тенденційний характер звітів викликає враження, що ендеки в Західній Україні бажають надати гострого антиукраїнського курсу діяльності польського підпілля. Проте повідомлення про зростання кількості антипольських акцій УПА у квітні 1943 р. викликало зворотну реакцію: у Варшаві керівництво польського підпілля не мало достатніх сил для зміцнення ззовні сил польської нацменшини на Волині й у Галичині. Це спонукало керівництво делегатури уряду у Варшаві прозондувати ґрунт для порозуміння. З цього приводу в документі Східного бюро делегатури уряду «Зауваження на тему тез, що стосуються українського питання у Польщі» зазначено: «Принципово мусимо враховувати можливість українського повстання. Однак маємо враження, що з терену надходять звіти, які часто упереджено змальовують ситуацію в чорних барвах з метою відповідного налаштування варшавських чинників проти українців. Терен не припускає, що його зусилля викликають прямо протилежну реакцію»¹¹¹.

Складені переважно ендеками повідомлення з критикою ОУН-Б, УПА і українців загалом не стримали ГК АК від геополітично й стратегічно важливого рішення продовжувати шукати шляхів для укладення домовленості про неагресію, а в перспективі про співпрацю з українським рухом спротиву. 27 червня 1943 р. «Опір» у записці до ГК АК констатував: «Терміновою для нас є справа укладення на поточний період (в період боротьби проти окупанта і ставлення до більшовизму) якогось *modus vivendi* [з лат. способу співіснування – А. Б.] з групою “Дніпра”... Тому необхідним є прискорення рішення з центру. За моєю оцінкою, перспективи знаходження спільної і придатної для обидвох сторін платформи можливі й принаймні варті спроби. А справа є великої ваги. Тому ще раз звертаюся до Вас, щоб Ви захотіли вплинути на прискорення визначення нашої позиції і початку розмов»¹¹².

Пом'якшенню позиції польського уряду щодо перемовин з українським підпіллям і певним крокам назустріч рекомендаціям Савицького-«Опору» сприяло те, що окремим його урядовцям у той час видавалося, ніби за деякий час СРСР буде більшим ворогом, ніж націонал-соціалістична Німеччина. 28 червня 1943 р.

¹⁰⁸Ibid. K. 23, 30.

¹⁰⁹Ibid. Sygn. 202/III/122. K. 45.

¹¹⁰Szyfr depesza. Nienawiść do Ukraińców. Kazia, 3.08.1943. *SPP*. Sygn. 3.1.1. Teczka 73. Poz. 215. Nr. 212; Soból Szyfr depesza. Alarmowa. Mordy ludności polskiej na Wołyniu. Lena, 7.08.1943. *SPP*. Sygn. 3.1.1. – teczka 78, poz. 184, Nr. 146.

¹¹¹B. W. Uwagi na temat tez, dotyczących zagadnienia ukraińskiego w Polsce. *AAN*. Zesp. 1324. Sygn. 202/II-50, t. 1. K. 46.

¹¹²Ibid. K. 116.

німецька військова розвідка перехопила радіодонесення польського підпілля з Лондона до Варшави, у якому констатовалося: «Встановлення східних кордонів, які Англія та США відкладають до закінчення війни, а також тактика боротьби проти німців є з цього часу найважливішою підставою сучасного конфлікту з советами. Останні повідомлення з Польщі ми розуміємо так, що хвиля радянських партизанів сягає до Кракова. Опанування цих областей більшовиками створить у майбутньому більшу загрозу, ніж нинішня з боку німців. Вони викличуть в нас великий неспокій»¹¹³.

Вивчення й гальмування окупаційними структурами нацистської Німеччини спроб домовитися між українським і польським підпіллям навесні 1943 р.

Можливість порозуміння між українцями та поляками як Волині, так і Галичини, була визнана загрозовою для інтересів функціонування нацистського «нового порядку» й безпеки Райху. У записці відділу «Іноземні армії Сходу» («ФГО») (Fremde Heere Ost – FHO) Генштабу сухопутних військ Німеччини від 25 листопада 1942 р. серед інших помилок німецької влади в РКУ була названа «спільна праця української та польської робочої сили у Райху, при чому для українців були видані норми постачання поляків [gemeinsame Beschäftigung von ukrainischen und polnischen Arbeitskräften im Reich, wobei den Ukrainern Bruchteile der Verpflegungssätze der Polen zugebilligt werden]»¹¹⁴.

Нацистські органи безпеки також намагалися протидіяти спробам українсько-польського порозуміння «за спиною німців» у Галичині, про що був поінформований тогочасний губернатор Галичини Отто Вехтер, який доповідав про надану йому інформацію генерал-губернаторові Г. Франку. 17 травня 1942 р. у місячному звіті Отто Густава Вехтера для Франка за квітень вказано, що «зближення поляків і українців відбувається під тиском спільної недолі», чому сприяють «вкрай малі різниці у трактуванні поляків і українців»¹¹⁵.

Через півроку, 7 грудня 1942 р., О. Г. Вехтер поновно порушив це питання під час засідання уряду ГГ, наголосивши: «Дуже небезпечною є забагато застосовування від останнього часу тактика певного зрівняння українців і поляків». Проте тут же він констатував той факт, що «досі не досягнуто порозуміння між польським і українським рухом опору, який звичайно ототожнюється з рухом Бандери, метою якого є утворення власної держави»¹¹⁶.

У складеному незабаром після цього звіті крайсгауптмана (окружного старости) Грубешівської округи за квітень 1943 р. було стверджено: «Були поширені листівки, у яких польський рух опору намагається співпрацювати з українцями

¹¹³ Abwehr-Abteilung III. Nr. 2737/43 g.Kdos. (F6). Betr.: Entzifferte polnische Funksprüche. Berlin, den [...] Juli 1943. Betr.: Entschlüsselte polnische Funksprüche. An Ag.Ausl. Abw. I. BA-MA. RW 5/395. Bl. 35.

¹¹⁴ Abt. Fremde Heere Ost (Ia). Nr. 3220/42 g.Kdos. H.Qu., den 25.11.1942. Geheime Kommandosache. Dringende Fragen des Bandenkrieges und der «Hilfswilligen»-Erfassung. BA-MA. RH 2/2089. Bl. 18.

¹¹⁵ AAN. Zesp. 1324. Sygn. 202/III/198. K. 27.

¹¹⁶ Diensttagebuch Hans Frank (DHF). IPN. Vol. 23. Bl. 123.

[Flugblätter wurden angeschlagen, in denen die polnischen WB versucht, mir den Ukrainern zusammenzugehen]»¹¹⁷.

Про певні домовленості й спроби «завішення зброї» між польським підпіллям і ОУН-Б стало відомо також німецькій військовій розвідці, зокрема відділу «ФГО» Генштабу сухопутних військ Німеччини. У складеному для нього «Повідомленні про сучасне становище банд і політичні прагнення у Західній Україні» в середині 1943 р. констатовано: «З польськими терористичними бандами рух Бандери галицької області уклав громадянський мир»¹¹⁸.

Хоча діячі польського уряду в Лондоні та його підпілля на Волині й у Галичині усвідомлювали потребу домовлятися про співпрацю з українцями, на жаль, їхні аргументи не сприймали проендецьки налаштовані представники цього уряду у Варшаві. 30 липня 1943 р. німецька військова розвідка перехопила радіодонесення польського підпілля з Варшави в Лондон з приводу ставлення до українців, про що 11 серпня переслала повідомлення до Берліна: «Ми розуміємо Ваш примирливий тон супроти українців. Незважаючи на це, мусимо їм погрожувати. Постає побоювання, що вбивства перекинуться з Волині до Малопольщі (Галичини)... Ненависть до українців є жахливою – на це вказує через наші канали зв'язку керівник цивільної боротьби зі Львова»¹¹⁹.

Німецька військова розвідка 16 серпня 1943 р. перехопила інше радіодонесення польського підпілля з Варшави в Лондон з приводу звернення до українців, текст якого 26 серпня переслала до Берліна: «Ми не претендуємо на східні землі, але хочемо там по-братськи жити з українцями. Ми гарантуємо українському народові повний розвиток на принципах свободи і рівності громадянських прав та обов'язків»¹²⁰.

Хоча польська сторона саботувала переговори й напруження залишалося, з українського боку тривали подальші ініціативи порозуміння з поляками, що зафіксувала Верховна польова комендатура № 365 у Львові у звіті про події в Галичині та суміжних волинських землях у другій половині липня – першій половині серпня 1943 р.: «Напруження між поляками й українцями надалі триває, хоча також з боку частини українського населення встановлено прагнення здійснити спільні виступи з поляками проти німців [von Teilen der ukrainischen Bevölkerung Bestrebungen festzustellen sind, die ein gemeinsames Zusammengehen mit den Polen gegen die Deutschen wahrnehmen lassen]»¹²¹.

Суб'єктивними чинниками для порозуміння українських і польських підпілляників були арешти учасників їхнього руху опору нацистськими органами безпеки.

¹¹⁷Der Kreishauptmann des Kreises Hrubieszow. Az 001 g. Hrubieszow, den 3.Mai 1943. An den Herrn Gouverneur des Distrikts Lublin, Abt. Innere Verwaltung – Lublin. Betr.: Lagebericht für den Monat April 1943. Der Kreishauptmann [Unterschrift]. IPN. GK 99/106. K. 1.

¹¹⁸Літопис Української Постанської Армії. Торонто, 1983. Т. 6. УПА в світлі німецьких документів. Кн. 1: 1942 – червень 1944 / зібрав і впорядкував Т. Гунчак. С. 103.

¹¹⁹Abwehr-Abteilung III. Nr. 2801/43 g.Kdos. (F 6). Betr.: Entzifferte polnische Funksprüche. Berlin, den 11. August 1943. Betr.: Entzifferte polnische Funksprüche. An Ag.Ausland Abw. I. BA-MA. RW 5/395. Bl. 38.

¹²⁰Abwehr-Abteilung III. Nr. 2801/43 g.Kdos. (F 6). Betr.: Entzifferte polnische Funksprüche. Berlin, den 26. August 1943. Betr.: Entzifferte polnische Funksprüche. An Ag.Ausl. Abw. I. BA-MA. RW 5/395. Bl. 35.

¹²¹The U.S. National Archives and Records Administration (далі – U.S. NARA). T-501. Roll 217. Frame 000044.

Першим був заарештований Я. Пекалкевіч, незабаром після цього – С. Ровецький. Ще 17 травня командування АК прийняло відставку К. Савіцького, а 31 серпня він офіційно передав обов'язки командира Львівського обшару АК полковникові Владиславу Філіпковському. 30 червня група співробітників нацистських органів безпеки, яку очолював унтерштурмфюрер СС Еріх Мертен, заарештувала у Варшаві С. Ровецького, якого спочатку ув'язнили у тюрмі на Алеї Шуха, після чого перевезли до концтабору Саксенгаузен¹²².

Після арешту Я. Пекалкевіча 10 серпня того року інша група співробітників німецької поліції безпеки, яку очолював оберштурмфюрер СС Отто Вурм, заарештувала у Львові З. Матлу, якого спочатку скерували до тюрми на вул. Лонцького, а 3 жовтня привезли до концтабору «Аушвітц» у м. Освенцім, де він перебував як ув'язнений № 154865¹²³.

Майже одночасний арешт головних «архітекторів переговорного процесу» у серпні 1943 р. став останнім гальмівним чинником ведення переговорів між керівництвом ОУН-Б і діячами польського підпілля, унаслідок чого їхнє проведення зупинилося.

Реакція польських політичних угруповань на ініціативи українського націоналістичного підпілля

Під час розмов між представниками ОУН-Б і делегатури уряду у травні 1943 р. було домовлено, що їхні керівні політичні представництва видадуть заяви з осудом стану ворожості в українсько-польських відносинах і заявами про доречність українсько-польського порозуміння. Наслідком цього була поява в липні 1943 р. заяви Проводу ОУН-Б (ГК УПА) до поляків з осудом дій тих із них, які спільно з німецькими окупаційними установами і більшовицькими партизанами діяли проти УПА, і закликом до співпраці. Одночасно з цим ставлення конспіративних структур Польщі до українців загалом і до українського питання зокрема сформулювала підпільна Краєва політична репрезентація, скорочено КРП (*Krajowa Reprezentacja Polityczna*), що представляла головні сили політиків РП. До складу КРП увійшли речники чотирьох політичних партій: Польської соціалістичної партії (*Polska Partia Socjalistyczna*), Національної партії (*Stronnictwo Narodowe*), Народної партії (*Stronnictwo Ludowe*), Партії праці (*Stronnictwo Pracy*). 30 липня 1943 р. КРП у зверненні до українців засудила «масові вбивства польського населення Волині, які здійснюють німці та більшовики, використовуючи українське населення». У її заяві було стверджено, що поляки століттями приносили цивілізацію на східні землі, які повинні були стати спільним простором «братнього співжиття обидвох народів», й підсумовано: «У цьому випадку український народ може розраховувати на повне розуміння та допомогу польського

¹²² Chmielarz A., Kunert A.K. Spiska 14. Aresztowanie generała «Grotą» – Stefana Roweckiego. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1983. S. 83–85; Biografia Stefana Roweckiego. Kunert A.K., Szyrmer J. *Stefan Rowecki. Wspomnienia i notatki autobiograficzne 1906–1939*. Warszawa: Spółdzielnia Wydawnicza «Czytelnik», 1988. S. 5–14.

¹²³ Archiwum Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu. Sygn. D-HI/43, Akta Instytutu Higieny, t. 27a. S. 136.

народу». Стверджено, що уряд Польщі підтримуватиме прагнення українців до відновлення Української держави за Збручем (на Наддніпрянщині)¹²⁴.

Однак польське підпілля не обіцяло українцям жодних конкретних покращень у Польщі після закінчення війни, що визнавали навіть його діячі. У листі для делегатури уряду працівника відділу інформації Бюро інформації і пропаганди (БіП) ГК АК від 30 серпня 1943 р., зокрема, було визнано: «Звернення не гарантує українцям у кордонах Речіпосполитої жодних *конкретних* покращень. Обмежується до загальних завдань, які, безсумнівно, в теперішній ситуації будуть визнані українцями за пусті фрази, які тим більше є хибними при досягненні мети, оскільки певні звороти («великодушна готовність забути образи») будуть оцінені як такі, що провокують національну думку українців й водночас відкривають значну в сучасну хвилину слабкість Польщі»¹²⁵.

В іншому зверненні польського підпілля задекларовано подібні заяви з відсутністю конкретних політичних гарантій для українців і «прозорим натяком» на бажання польського підпілля співпрацювати з українцями, які були готові визнати претензії еміграційного уряду Польщі на інкорпорацію до її складу волинських та галицьких земель: «Поляки поважають устремління українців до незалежності. Вони не хочуть і не мають підстав виступати проти цих стремлінь і ослаблювати їх. З чесними українськими організаціями ми завжди готові співпрацювати найтіснішим братерським чином»¹²⁶.

Водночас польські підпільники не визначили чітко свого ставлення до перспектив розвитку українсько-польських відносин, зважаючи на їхнє поступове загострення на Волині і перенесення протистояння між силами підпілля ОУН-Б й АК на територію Галичини. Щобільше, діячі делегатури уряду Польщі й підпілля АК не могли сформувати чіткого уявлення про справжні наміри українського націоналістичного підпілля, оскільки осередки ОУН-Б й відділи УПА в різних місцевостях діяли залежно від обставин: там, де місцеві поляки не посилювали АК й не підтримували антиукраїнських дій нацистської окупаційної влади й диверсій, вчинених кадровими офіцерами НКВС СРСР підрозділів (офіційно трактованих як радянські партизанські відділи), УПА не проводила жодних антипольських дій, тоді як українські націоналісти нападали на укріплені польським підпіллям опорні пункти АК у тих місцевостях, де польські жителі проводили діяльність, трактовану локальними осередками ОУН-Б як антиукраїнська (найпоширенішими її виявами були доноси на місцевих українських активістів, допомога диверсійним загонам НКВС СРСР інформацією про розташування відділів УПА для нападів на них тощо). Однак діячі польського підпілля не хотіли визнавати власної відповідальності за спровоковані ними ж антипольські акції ОУН-Б і УПА й були схильні спрощувати їхню реальну мотивацію, вважати звичайним виявом полонофобії через відсутність єдиної лінії політики українських націоналістів, для яких у той час ворогом № 1 був окупант України – націонал-соціалістична Німеччина. Це підтверджує зроблений 7 серпня 1943 р. запис у щоденнику діяча польського руху опору Л. Ландау, який того

¹²⁴ Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. Р-12. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 15 зв.

¹²⁵ Archiwum Adama Bienia... S. 198.

¹²⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 75. Арк. 111.

дня, зокрема, занотував: «Питання польсько-українських відносин не уявляється в ясних барвах – при тому напруженні, до якого дійшла вже взаємна ненависть. В українських прагненнях, зрештою, важко зорієнтуватися. Також німецько-українські стосунки після кривавих подій на Волині дійшли до сильного напруження»¹²⁷.

Переговори були зупинені, їм на заваді постало кілька чинників: 1) небажання сторін підписувати спільну заяву з оминанням територіальних питань; 2) арешт ініціаторів й учасників перемовин. Звістки про польський терор на Холмщині й Грубешівщині спричинили поширення антипольських акцій українського повстанського руху на територію Галичини, що вплинуло на зрив українсько-польських переговорів. Це зумовило створення Української Народної Самооборони УНС (УНС), що мала протистояти реалізації планів АК в Галичині.

Однією з головних причин невдалих спроб українсько-польського порозуміння навесні-влітку 1943 р. стали загальна неготовність сторін до компромісів, брак взаємної довіри учасників перемовин, інертне ставлення багатьох керівних впливових чинників протиборчих сил до потреби зближення. Багато ініціатив мали половинчастий характер, сторони не зуміли знайти поєднувачу формулу, яка задовольняла б усі політичні спектри всередині українського і польського підпілля. Окремі політики, які визначальним чином впливали на хід переговорних процесів, не були до кінця щирими з представниками протилежної сторони, намагаючись виграти час або використати іншу сторону для втілення власних планів.

Проблема українсько-польського порозуміння в політичній думці ОУН-М: оцінки, ставлення до польського підпілля, критика політики бандерівців

Подібно до бандерівців діячі ОУН-М теж почали поширювати заклики до польського підпілля про порозуміння й відмову від територіальних претензій на Галичину та Волинь. Нелегальний часопис «Сурма» за червень 1943 р. закликав польські підпільні організації на Волині та Поліссі припинити антиукраїнську пропаганду і протиукраїнські акції. Підкреслено, що «на українській території ми є господарі й організуємо своє життя так, як це нам доцільно». Відзначено, що «чужинці», зокрема поляки, є «тільки гістьми», «які з права гостинності користають настільки, наскільки заховують і підпорядковуються законам нашого дому»¹²⁸.

Діячі ОУН-М також ініціювали власні спроби порозуміння з польським підпіллям. Характеризуючи готовність українського опору до співпраці з польським підпіллям, член Проводу ОУН-М Олег Шуляк писав, що «не бракувало з польського боку ані провокацій, ані злочинів», проте тут же констатував: «Але з польським народом нас єднав спільний ворог. А польська меншість в Україні була готова бути в своїй спеціально сільській масі лояльною. Не треба забувати, що польські осадники були в роки 1939–1941 вивезені більшовиками, ворожий нам елемент купчився по містах, отже – поза засягом УПА. На селах Волині залишились так звані “мазури”, що були прив’язані до землі й зі страху готові були бути лояльними й початково були. Очевидно, що це був у цілому, як кожна меншість у кожній державі, елемент

¹²⁷Landau L. Kronika lat wojny i okupacji. Warszawa: PWN, 1963. T. III. Lipiec 1943 – Luty 1944. S. 121.

¹²⁸Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942–1943 pp. Київ, 1999. С. 228.

непевний». Характеризуючи наслідки провалів спроб українсько-польського порозуміння у 1943 р., Шуляк підсумував: «Для української визвольної боротьби це відкрило ще один фронт, та, пхнувши поляків в обійми і німців, і більшовиків, непотрібно зміцнило й ці два фронти, і так надто сильні»¹²⁹.

Мельниківці піддали осудові антипольську акцію ОУН-Б, трактуючи її як більшовицьку провокацію, метою якої було розсварити українців і поляків та посіяти між ними ворожнечу. Наприкінці 1943 р. в одній з листівок ОУН-М саме так було оцінено антипольські дії ОУН-Б і УПА¹³⁰.

Переговори у другій половині 1943 р.

Від середини 1943 р. діячі ОУН-Б все частіше висловлювали аргументи на користь порозуміння з польським підпіллям. У червні 1943 р. на сторінках бюлетеня організації член Проводу ОУН-Б Мирослав Прокоп («Західний») опублікував статтю «Чи переможе політичний розум? На тему польсько-українських стосунків», в якій писав: «Політична безглуздість антиукраїнської акції [польського підпілля] є очевидною. Вбивства українських культурних та суспільних діячів, поліціантів та урядовців не встановлять польського кордону на Збручі, ані не пересунуть його за Дніпро. Звичайний тверезий розум диктує потребу припинення боротьби – принаймні збройної – між народами, яким загарбницькі імперіалізми погрожують не відірванням того чи іншого шматка землі, а тотальним знищенням. Рік тому ми мали відвагу стати на становищі відпруження на українсько-польському відтинку з усвідомленням того, що не на ньому, а на російсько-німецькому буде вирішуватися наша доля. Український народ і далі стоїть на цій позиції, бо її диктує наш політичний розум... Ми хотіли би, щоб поляки зрозуміли усю помилковість своєї дотогочасної політики, щоб зрозуміли, що своєю протиукраїнською акцією провокують українське населення до відплати, яка сьогодні не піде на користь ні їм, ні нам, а тільки тим, які хочуть нас знищити»¹³¹.

Основною метою ініціатив ОУН-Б була спроба забезпечити взаємовигідний *modus vivendi** з підпіллям делегатури уряду Польщі та польською нацменшістю, а також спонукати еміграційний уряд Польщі наказати підрозділам АК припинити антиукраїнський терор на Волині, стримати подальше розгортання антипольських настроїв серед українського населення і спинити розпалювання антиукраїнських настроїв серед поляків. На формування позитивних намірів ОУН-Б вплинули Б. Левицький та І. Міtringа, з якими у травні й червні 1943 р. зустрілися учасники українсько-польських розмов З. Матла, Є. Врецьона та М. Степаняк, відомий тоді серед інших псевдонімів як «Лекс» – саме він написав текст листівки, у якій від імені ОУН-Б осуджував взаємні вбивства. З цього приводу Б. Левицький згадував:

«Розмовляли з нами В. Охримович, Є. Врецьона, З. Матла, а раз навіть Р. Шухевич, а також М. Лебідь. Ми пробували їх переконати, щоб спинити акцію проти польського населення на Волині... До якоїсь співпраці не дійшло. Того роду контакти погіршилися, коли ми запропонували ОУНБ декларацію в справі

¹²⁹ Шуляк О. В ім'я правди (до історії повстанчого руху в Україні). Роттердам, 1947. С. 31.

¹³⁰ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). Ф. 9478. Оп. 1. Д. 292. Л. 251–264.

¹³¹ Archiwum Adama Bienia... S. 95–97.

* Спосіб існування (лат.).

польсько-українських відносин. Текст був опрацьований спільно з Лексом, і метою декларації було спинити погромницьку акцію проти польського населення та створити умови до співпраці. Якщо відповідало це правді, то М. Рубан спочатку погодився на текст, вимагав поправок; пізніше повідомив нас Лекс, що такої заяви не буде ніколи опубліковано, більшість проводу ОУН є проти...»¹³².

Однак Б. Левицький, мабуть, не знав, що насправді у липні 1943 р. Провід ОУН-Б видав листівку, в якій закликав польське підпілля до співпраці й припинення антиукраїнських дій. Цілком вірогідно, що спочатку Б. Левицький та І. Мітринга зустрілися до 13 травня 1943 р. із М. Лебедем, який не схвалив звернення до поляків. Однак після складання ним повноважень того дня й обрання замість нього як «керівного тріумвірату» організації Бюро Проводу ОУН-Б у складі Р. Шухевича, З. Магли та Д. Маївського саме перші двоє після редакції звернення таки видали його у зовсім іншій редакції. На загальне тло дискусій про політику цієї організації щодо поляків впливали не тільки політичні міркування, а й міжособистісні розбіжності між членами Проводу. Очевидно, для Шухевича так звана антипольська акція була нічим іншим, як виконанням резолюції першої військової конференції ОУН 1 грудня 1942 р. про боротьбу повстанських відділів проти загрозливих для організації основних центрів польського підпілля (з метою позбавити його підтримки залякуваннями у формі погроз змусити польське цивільне населення з околиць цих баз виїжджати за межі західноукраїнських земель до Польщі). Мабуть, водночас для «лівого правого» Степаняка, який розпочав діалог із представниками польських лівих – «людовців» – ще навесні 1942 р., українсько-польські переговори були насамперед важливим і актуальним політичним питанням, що вимагало якнайшвидшого позитивного вирішення (хоча цілком вірогідно, що Шухевич зайняв «двоїсту позицію»: він погодився на видання згаданого звернення тільки після того, коли відділи УПА в основному завершили антипольську акцію на Волині (коли у бойових діях розгромили головні осередки польського підпілля, що у той час здійснювали періодичні напади на місцеві українські села, які звинувачували у підтримці ОУН-Б)¹³³.

Підпілля ОУН-Б виявило добру волю до порозуміння з тими поляками, які були готові приєднатися до руху за незалежність України або визнати належність Галичини й Волині до майбутньої Української держави. Це визнав авторитетний польський професор Р. Тожецький, який констатував: «В одній з відозв ОУН-СД за липень 1943 р. навіть виразно сказано, що [на Волині й у Галичині] залишаться ті з поляків, які будуть діяти на користь вільної України»¹³⁴.

Проте на шляху до успішних перемовин постали різні чинники. Відомий польський історик Піотр Ебергардт назвав одним із них факт гальмування розгортання переговорів «з боку крайніх націоналістичних польських угруповань, які бачили східний кордон Польщі в районі Житомира чи Бердичева»¹³⁵.

Такого роду територіальні претензії польських політиків, що ігнорували національні інтереси галицьких та волинських українців, викликали стихійні безконтрольні виступи відділів УПА. Водночас характерним є і те, що під час Волинської

¹³² Національний рух під час Другої світової війни: інтерв'ю з Б. Левицьким. *Діалог*. 1979. Ч. 2. С. 22.

¹³³ Там само.

¹³⁴ Torzecki R. *Polacy i Ukraińcy...* S. 283.

¹³⁵ Eberhardt P. *Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku*. Warszawa, 1994. S. 169.

трагедії багато українців не солідаризувалися з так званою антипольською акцією УПА, про що свідчать звіти підпілля делегації польського уряду в Лондон навіть за липень 1943 р., коли вона сягнула свого найбільшого піку. В одному з них, наприклад, констатовано: «Олень (колонія біля Порицька). Мешканці були попереджені через певного українця і всі втекли... Здзяри: Українські селяни не пустили банди до села і самі її побили»¹³⁶.

Водночас діячі делегації польського уряду на Волині й у Галичині визнавали потребу й складність пошуку шляхів польсько-українського мирного співіснування через дії безвідповідальних активістів польського та українського підпілля. Один з таких прихильників міжнародного зближення тоді писав: «Незалежність України є найбільше в життєвих і безпосередніх інтересах Польщі. Щобільше. Вона не є в інтересах жодної іншої країни, крім Польщі». Однак він визнав складність досягнення взаємної згоди через конфліктність, характерну для тогочасних українсько-польських відносин: «І якщо навіть по обидвох боках знайдуться героїчні люди, які наважаться перебрати відповідальність за кров, кривди та ненависть, мало правдоподібною теорією є те, що їхні найкращі старання не будуть змарновані безвідповідальними чинниками обидвох сторін»¹³⁷.

Втім, усі аргументи на користь досягнення порозуміння були мало переконливими під час напруження, характерного для протистояння сил польського та українського підпілля. Насправді, незважаючи на декларації, мотивації та конкретні кроки назустріч, до справжнього консенсусу між ними було ще дуже далеко. Польське підпілля вимагало зупинити антипольські дії УПА на Волині, тоді як Провід ОУН-Б намагався відмежуватися від актів терору й покладав усю відповідальність за втрати польського цивільного населення під час цих дій на місцевих поляків, які співпрацювали з німецькими окупаційними установами та більшовицькими партизанами проти УПА. 17 липня 1943 р., наприклад, штаб загону «Січ» під командуванням Порфирія Антонюка видав листівку «До відома громадянства», у якій висловлено прагнення до порозуміння й обіцяно «не примінати міри, що були примінені до поляків деяких громад», якщо поляки не братимуть участі в антиукраїнських акціях. Зазначено: «Ми не маємо наміру ліквідувати польського населення... На кров польського населення ми не посягаємо». Протипольські акції українських повстанців пояснено антиукраїнськими діями польських партизанів. Задля досягнення миру між українцями і поляками останнім запропоновано: 1) визнати українців повноправними господарями їхньої землі і не плекати в себе реваншистських планів відносно українських етнографічних земель; 2) лояльно ставитися до УПА; 3) не слухати ворожих агітаторів, які підбурюють польську меншість до безперспективної боротьби проти української більшості; 4) передати командирам відділів УПА відомості про поляків, які співпрацюють з нацистами¹³⁸.

Від середини липня 1943 р. тенденції ОУН-Б щодо орієнтування польської нацменшини на порозуміння з українським населенням на Волині наростали й далі. 13 серпня 1943 р. К. Банах відвідував керівництво делегації уряду Польщі:

¹³⁶ Sprawozdanie od 13–18 lipca 1943 z Kamionki, Sokala i Radziechowa. AAN. Zesp. 1324. Sygn. 202/III/198. K. 110.

¹³⁷ AAN. Sygn. 202/III/202. K. 60, 62.

¹³⁸ Цит. за: Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942–1943 pp. ... С. 228.

«З українського боку насправді наразі немає більших виступів. Від багатьох відділів навіть без перерви напливають пропозиції налагодження стосунків між поляками і українцями»¹³⁹.

Керівництво ОУН-Б схвалило проведення перемовин між представниками осередків цієї організації та представниками польського підпілля на Волині для порозуміння за загрози знищення силами нацистської Німеччини. 15 серпня 1943 р. у польській колонії Засмики на Ковельщині відбулися переговори відносно співпраці між відділами УПА і АК. Українські повстанці в ультимативній формі зажадали підпорядкування польського збройного відділу командуванню УПА, але польські офіцери не прийняли цих умов, у результаті чого переговори було зірвано й під час спроби роззброєння польський відділ було розбито¹⁴⁰.

Реакція ОУН-Б виявилась адекватною: організація задекларувала рівні права поляків з українцями в майбутній Українській державі за умови збереження в її складі західноукраїнських земель. У серпні в постановках 3-го Надзвичайного Великого Збору ОУН СД було сказано: «11. Ми гарантуємо право національних меншостей розвивати свою власну за формою та змістом національну культуру. 12. Рівність усіх громадян України незалежно від їх національності в державних, громадських правах та обов'язках, рівне право на працю, оплату праці та відпочинок». У 13-му пункті йшлося про польську «імперіалістичну правлячу клясу як наймита чужих імперіалістів і ворога національної свободи», що намагається запрягти польську меншину в Україні і поляків загалом в протиукраїнську боротьбу і допомагає «німецьким і московським імперіалістам» в нищенні українського народу.

Проте навесні-влітку 1943 р. ще більше посилювалися розбіжності в питаннях тактики між провідним активом ОУН-Б, котрі можна умовно окреслити як внутрішньоорганізаційне суперництво, умовно кажучи, «цивільних» і «військовиків». Його першим кроком був персональний конфлікт інтересів між М. Лебедем і Д. Клячківським, який проголосив УПА найвищою суверенною владою України і на цій підставі як командир УПА фактично підкорив своїй владі місцеві осередки ОУН, на території котрих діяли підпорядковані йому повстанські формування. Коли провідник ОУН-Б у квітні 1943 р. спробував ввести своїх представників до командування УПА, Клячківський йому відмовив. Це спричинило між ними непорозуміння, яке привело у травні до усунення Лебеда й приходу до влади в ОУН-Б «військового» Р. Шухевича. На 3-му НВЗ ОУН СД обговорювали питання про домовленість з поляками відносно «спільної боротьби проти СРСР або їхнього нетралітету в боротьбі проти СРСР». Під час цього обговорення члени Проводу ОУН СД М. Степаняк та М. Лебедь (який особисто конфронтував з Клячківським) висловили думку про те, що УПА скомпрометувала себе серед польського підпілля своїми терористичними «діями проти польського населення» і вирішили повернути на свій бік Р. Шухевича. Проте під впливом аргументів «військового» Д. Клячківського його тактику восени 1943 р. підтримав «військовик» Р. Шухевич, який перебрав від нього ГК УПА і лінія якого стала визначальною в політиці українського опору. За визнанням Степаняка в одному зі свідчень після його арешту в

¹³⁹ Archiwum Adama Bienia... S. 161.

¹⁴⁰ Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich, dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939–1945 / oprac.: J. Turowski, W. Siemaszko. Warszawa, 1990. S. 68.

серпні 1944 р., після 3-го НВЗ ОУН СД її політика у питанні збройної боротьби під впливом Р. Шухевича була зорієнтована на боротьбу проти «червоних партизанів» і виступи проти польських партизанських баз, що практично здійснював на Волині командир УПА «Клим Савура»¹⁴¹.

Новий етап переговорів восени 1943 р.

На зламі вересня–жовтня 1943 р. відбулися нові переговори між представниками ОУН-Б та УПА і представниками делегатури польського уряду й АК. Українську сторону репрезентував член Проводу ОУН СД М. Степаняк, якому було доручено вести переговори вдруге після літа 1942 р.¹⁴² Польський уряд репрезентували керівники відділів делегатури: інформації та документації Стахонь («Рудавський»), безпеки Младковський («Богуміл»). Польські делегати заявили, що «більша частина польських політичних і військових кіл вважають, що у політиці польського уряду упродовж 20 років стосовно українців було зроблено дуже багато помилок. Багато помилок було зроблено також українцями стосовно Польщі. Поляки нині не бажають повторювати помилки і слід сподіватись, що і в середовищі українців відбулась деяка зміна поглядів на польсько-українське питання. Нині і українці і поляки опинились під ударами того самого ворога – німців»¹⁴³.

Після арешту З. Матли у липні 1943 р. співробітниками нацистських органів безпеки його місце у переговорному процесі зайняв Мирослав Прокоп, до якого восени 1943 р. приєдналися також отець Іван Гриньох. Василь Охримович та Євген Врецьона. Їхнє долучення до українсько-польських розмов збіглося зі створенням референтури зовнішніх зносин (кодова назва «Р-33») Проводу ОУН-Б, яку очолив Микола Лебець. За твердженням Р. Тожецького, «ця референтура використовувала інформацію та думки В. Мудрого і доктора Степана Білака. Вона підтримувала контакти з графом Дуніним-Борковським та іншими особистостями польських суспільно-культурних кіл»¹⁴⁴.

Згодом, під час допиту 11 вересня 1945 р., провідний діяч ОУН-Б Олександр Луцький, поінформований М. Степаняком про зміст та наслідки його участі як представника Проводу ОУН-Б у перемовинах з делегатами польського підпілля восени 1943 р., критично оцінив їхній перебіг та результати. Низьку ефективність підсумків цих зустрічей він пояснив тим, що представники кожної зі сторін переслідували різні цілі: «Поляки, приступаючи до переговорів, мали на увазі: 1. Домогтися угоди про припинення боротьби між польським та українським націоналістичним підпіллям, а по суті – виграти час і відвести від себе удар УПА. 2. Об'єднати зусилля “АК” і УПА проти радянської влади і проти німців, хоча практично проти німців вони боротьби не вели, а навіть, навпаки, співпрацювали з ними. 3. Вивчити настрої ОУН і українського населення Західної України на випадок плебісциту після війни».

Хоча О. Луцький розцінив переговори ОУН-Б з польським підпіллям як малоперспективні, він та інші керівні діячі цієї організації вважали доцільним їхнє

¹⁴¹ Кокін С. А. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах державного архіву СБУ. Київ, 1999. Вип. 1. С. 15, 19.

¹⁴² Там само. С. 11.

¹⁴³ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 38. Арк. 171.

¹⁴⁴ Hnatiuk O. Piotr Dunin-Borkowski. *Zeszyty Historyczne*. 2006. Nr 155. S. 203.

ведення для демонстрації доброї волі до мирного співжиття двох народів та відсутності будь-яких антипольських настроїв. О. Луцький так пояснив цю позицію під час згаданого допиту: «Більшість членів головного Проводу, в тому числі й “Сергій” [М. Степаняк – А. Б.], вважала, що ці переговори ні до чого не приведуть, тому що вимога ОУН визнати територію Західної України за “Самостійною Україною” була неприйнятною для поляків і останні лише ведуть гру, тобто відтягують час з тим, щоб зібрати сили для боротьби проти УПА і знищення українського населення, як це сталося на Волині та Холмщині. Проте головний “Провід” ОУН був за продовження переговорів з тим, щоб найближчим часом прийти до остаточних результатів: або їх перервати, або ж укласти певну угоду»¹⁴⁵.

Політика польського еміграційного уряду і дії командування АК щодо укладення домовленостей з українським підпіллям

Для екзильного уряду Польщі в «українській політиці» важливо було мати передбачувану людину, яка могла б стати слухняним виконавцем його політики. 22 вересня 1943 р. міністр внутрішніх справ еміграційного уряду РП Владислав Баначик (Banaczyk) під псевдо «Оркан» («Orkan») надіслав до Варшави для делегата уряду депешу: «Необхідним і терміновим є переслання через Будапешт українця зі Східної Малопольщі до Національної Ради, який би став на ґрунті ухвали РН від 5.III. ц. р., декларуючи це Вам. Прошу відповісти, якими є можливості»¹⁴⁶.

Отже, було дано вказівку знайти слухняного політика і переслати його «повітряним шляхом» до Великої Британії. Проте керівництву делегатури уряду Польщі не вдалося знайти жодного українського політика, який погодився б на відновлення анексії Польщею території Західної України. 31 жовтня департамент внутрішніх справ делегатури уряду відзвітував у Лондон, що «серед українців немає необхідного контрагента, з яким можна було б проводити переговори на тему майбутніх польсько-українських стосунків у кордонах Польської держави»¹⁴⁷.

Помилки в політиці щодо українського питання й хибна тактика польського підпілля в Західній Україні після війни були визнані в середовищі колишніх вояків АК: «Керівні кола АК клопотали перед цивільною владою [делегатурою уряду Польщі – А. Б.], щоб були розпочаті спроби нормалізації національних стосунків, напружених уже перед війною і загострюваних дедалі більше під час окупації. Ця ініціатива не дала жодних наслідків. Уряд Речі Посполитої ніколи не займався в дійсно всебічний спосіб питаннями національних меншин. Крайові політичні чинники протягом довгого часу не могли прийняти рішення, залишаючи всю справу в клопітливому завіщенні. А коли врешті зайняли становище бодай в одній справі, а саме в українській, було вже пізно»¹⁴⁸.

Небажання польського уряду йти на компроміс з українцями підтверджують найновіші дослідження польських вчених. Сучасний польський історик Гжегож Мотика слушно підмітив: «Командування АК на Волині виступило за безкомпромісну

¹⁴⁵ Протокол допроса обвиняемого Луцкого Александра Андреевича 11 сентября 1945 года г. Киев. *ГДА СБУ*. Ф. 13. Спр. 372. Т. 38. Арк. 299–317.

¹⁴⁶ *Archiwum Adama Bienia*... S. 227.

¹⁴⁷ *AAN*. Zesp. 1324. Sygn. 202/II/69. K. 3.

¹⁴⁸ *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*. Londyn: Instytut historyczny im. gen. Sikorskiego, 1950. T. 3. S. 287.

боротьбу проти українців. Не було віри в якесь порозуміння. Такими, як видається, були загальні почуття польського населення на Волині. Досить поширеною була думка, що на Волині треба боротися виключно проти українців. Боротьбу проти німців визнано за безглузду і самовбивчу справу»¹⁴⁹.

Згорання антипольської акції УПА

Від кінця серпня 1943 р. кількість виступів відділів УПА проти організованих під керівництвом АК озброєних польських баз у селах Волині значно зменшилася. Характерно, що про факт цього був добре поінформований начальник УШПР Тимофій Строкач, який у той час доручив командирові одного з партизанських загонів Житомирської області І. Шитову спробувати нейтралізувати спрямовані проти них дії УПА. 25 серпня 1943 р. за його дорученням командир радянського чехословацького загону партизанів Ян Налепка скерував до вояків місцевого відділу УПА письмове звернення, в якому висловив побажання про зустріч із його командуванням. Під час розмови 24 вересня представник УПА, за словами автора звіту про переговори Репкіна, заявив: «Ми боротьбу проти мирного населення, особливо проти поляків, не розпочали, розпочали її (боротьбу) вони, їх озброєні загопи увірвалися до наших сіл, пограбували їх і, звичайно, тепер центральний штаб видав наказ, щоб мирне населення не рухати, якщо воно не йде проти нас зі зброєю в руках»¹⁵⁰.

Коментуючи видання листівки Проводу ОУН-Б з осудом польсько-українського конфлітування, М. Лебедь згодом писав у споминах: «У жовтні 1943 р. поширено надрукований “Комунікат” за підписом Проводу ОУН/самостійників-державників (ОУН-СД), в якому сказано, що пропагування в багатьох польських підпільних виданнях ненависти, погромництва й негачії українських національно-визвольних змагань довело до відомих мордувань українського населення на Холмщині і Грубешівщині, а сформовані німцями на Волині в 1943 р. відділи польської допоміжної поліції вчинили погром українського населення, що спричинило взаємну різню, яку використовують як Берлін, так і Москва в інтересах поневолення обох народів. Далі Провід заявив: “Як по одному, так і по другому, польському й українському, боці, знайшлися елементи, що дали себе впрягти свідомо чи несвідомо до чужого воза і виконували роботу, що, крім шкоди для національних інтересів власних народів, нічого іншого принести не може”. Провід ОУН-СД “... осуджує акти взаємних масових убивств, звідки вони не походили б”, заявляє, що “Ні український нарід, ні Організація нічого спільного з тими масовими вбивствами не мають” і стверджує, що “Всі самочинні акти терору, звідки вони не походили б, Провід ОУН самостійників-державників уважатиме чужою агентурною роботою і буде їх рішучо поборювати”»¹⁵¹.

Незабаром після видання комуніката з осудом вбивств поляків під час конференції ОУН-Б у жовтні було оголошено про намір вести переговори з представниками польського підпілля (АК) з метою спонукати видання наказу припинити вбивства українців. 27 грудня 1952 р. з цього приводу Василь Охримович під час допиту засвідчив: «Першу конференцію ОУН, що відбулася в жовтні 1943 р., ми, українські націоналісти, провели на окраїні м. Львова по вулиці Личаківській,

¹⁴⁹ Motyka G. Postawy wobec konfliktu... S. 298.

¹⁵⁰ ЦДАГО України. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 253. Арк. 20–22.

¹⁵¹ Лебедь М. Зовнішньополітична діяльність... С. 187–199.

на одній з конспіративних квартир... Щодо поляків на конференції було оголошено меморандум... Даний меморандум повинен бути переданий полякам також Волошин»¹⁵².

Відразу ж після згаданої конференції Проводу ОУН-Б 27 жовтня 1943 р. оргреферент КП ОУН-Б ЗУЗ Р. Кравчук (“Петро”) видав наказ для виконання всім обласним, окружним та повітовим провідникам, у якому під загрозою покарання «за законами воєнного часу» вимагав «припинити всякі антипольські акції»: «Категорично припинити всякі антипольські виступи й акції, що являються відхиленням від політичної лінії Організації та не виєлімінують [не усувають – А. Б.], а помножують проти нас другорядний фронт боротьби. Ініціювання і виконання заборонених актів трактуватиму, як саботаж і провалювання політики ОУН, а винувників каратиму по законам найвищого революційного порядку. Виїмок становлять спецвідділи, що в індивідуальних випадках стосують заходи ліквідації і то тільки за попередньою апробатою Краєвого провідника»¹⁵³.

Кроком назустріч польському підпіллю стала вказівка керівництва українського руху Опору про припинення широкомасштабних антипольських дій з боку УПА. В інструкції, поширеній на початку 1944 р., виразно вказано: «Стосовно національної меншини: а) вважати їх союзниками; б) ставитися так само, як і до нашого народу; в) ставити перед ними такі ж завдання, як і перед українським народом»¹⁵⁴. У виданому в середині січня 1944 р. наказі командира групи «УПА-Північ» Д. Клячківського з цього ж приводу зазначено: «Загальне переслідування поляків призупинити. Пійманих винуватців допитувати й складати протоколи. У випадку, якщо буде доказане співробітництво з німцями або більшовиками, винуваті підлягають ліквідації. Невинуватих після проведення слідства звільняти»¹⁵⁵.

«Масло у вогонь»: роль НКВС СРСР у розпалюванні взаємної ненависті між поляками й українцями у 1943–1944 рр.

На час Курської битви у липні 1943 р. більшовицька Росія вела війну проти Німецького Райху, що вимагала концентрації усіх сил і забезпечення нормального функціонування тилу. Було складено план генерального наступу з метою оволодіння Києвом, наступним кроком після чого мало бути відвоювання Волині. Напередодні підготовки цього наступу для НКВС СРСР було важливо підготувати територію для поновної окупації. Розрізнені сили АК й УПА не становили загрози для Росії. Однак їхнє об’єднання і спільний виступ у разі перенесення лінії фронту й основних сил Червоної армії на Захід могло створити додатковий внутрішній фронт для Радянського Союзу. Саме тому стратегічно важливим завданням спецслужб СРСР було не допустити об’єднання сил УПА та АК: не зупиняючись перед жодними

¹⁵² Копія. Сов. секретно. Экз[емпляр] единственный. Протокол допроса обвиняемого Охримовича Василия Остаповича от 27 декабря 1952 г., гор. Львов. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 16. Арк. 298–302.

¹⁵³ Наказ ч. 1/43 обласним, окружним і повітовим провідникам до виконання! Орг. Реф. К.П. Постій, 27.X.1943 р. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 28. Арк. 24; ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 8.

¹⁵⁴ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 13.

¹⁵⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 931. Арк. 41.

методами, посилювати дотогочасні суперечності та розбіжності між цими арміями і якомога ефективніше використовувати їх конфронтацію у своїй політиці.

Офіцери НКВС СРСР, які були організаторами й командирами радянських партизанських загонів, від весни 1943 р. активно використовували місцевих польських жителів у боротьбі проти УПА на Волині. Один із них якийсь час дислокувався поблизу Гути Степанської, де розмістився головний штаб диверсійного загону НКВС Дмитрія Медведєва. Особисто Д. Медведєв так згадував про залучення до співпраці поляків у цій місцевості: «Село Бобровську Рудню (польське село, район Березно, Костопільської округи) ми жартома називали своєю „столицею”. Тут був центр нашого відділу. А кругом по великих селах були наші „маяки” (тобто розвідувальні пункти). Наша „столиця” добре охоронялася. Кругом села були розставлені стійки. Разом з нашими бійцями на стійках стояли місцеві мешканці з молоді. Це було дуже безпечно. Місцеві люди відразу розпізнавали чужих прохожих»¹⁵⁶.

Використання польського населення офіцерами НКВС СРСР помітили нацистські окупаційні карально-репресивні органи, які у відповідь організували наступ на ці села, що часто закінчувалося масовими вбивствами цивільних поляків. Т. Бульба-Боровець зі свого боку ці факти прокоментував у споминах так: «І коли за місяць туди нагрянула велика експедиційна німецька група з Житомира, то „хоробрий лицар” Медведєв, замість того, щоб обороняти свою „столицю”, серед ночі, мов заець, потихенько втік, а рано німці спалили всю „столицю” та перестріляли все її населення. Про ці факти Медведєв, звичайно, не згадує... Це ще один доказ „союзної” опіки большевиків над поляками»¹⁵⁷.

Важливо зазначити, що навіть керівники підпільних польських цивільних і військових структур згодом визнали факт розпалювання більшовиками українсько-польського конфлікту на Волині. 15 вересня 1943 р. у записці «Становище польського населення на Волині» Волинський окружний делегат польського уряду К. Банах стверджував: «Інспірація і керівництво більшовиків в акції вбивства поляків є безсумнівними»¹⁵⁸. 13 жовтня 1943 р. офіцер АК «Лавіна» теж підтвердив, що «на Волині окремі дрібні советські групи» дають імпульс конфліктові, оскільки «польсько-українська ненависть надзвичайно полегшує советську акцію, що прагне до опанування краю»¹⁵⁹. На початку 1944 р. в одному з пресових органів польського підпілля при згадці про вияви брутальності під час антипольської акції УПА на Волині визнано: «Не треба переоцінювати участі українців у цій антипольській авантюрі». Особливий акцент зроблено на тому, що «антипольська акція розпочалася в період розриву стосунків між Польщею і Советами. Не підлягає сумніву, що режисери волинських подій є у Москві»¹⁶⁰.

Факт втручання більшовицьких агентів у розпалювання міжнаціональної ворожнечі між поляками й українцями визнавали також діячі УЦК. У тезах УЦК, розповсюджених на початку жовтня 1943 р. для його філій, наприклад, було зазначено: «Волинь є відстрашаючим прикладом того, як через короткозорість різних

¹⁵⁶ Медведєв Д. Это было под Ровно... С. 46–47.

¹⁵⁷ Бульба-Боровець Т. Армія без держави... С. 158.

¹⁵⁸ Archiwum Adama Bienia... S. 202.

¹⁵⁹ AAN. Zesp. 1325. Sygn. 203/1-13. K. 16–17.

¹⁶⁰ Ibid. Zesp. 1324. Sygn. 202/III/130. K. 160.

чинників – а в тім числі і українського підпілля – створюються догідні умовини для большевицької роботи»¹⁶¹.

Характерно, що в жовтні 1943 р. польські підпільники доповідали у Варшавський центр, що «польське населення винищується радянськими партизанськими загонами з'єднання Ковпака». Вони констатували, що «знищення поляків партизанськими загонами Ковпака є зумисною політикою більшовиків, які згодом, при обговоренні територіальних питань будуть посилатися на відсутність польського населення на території Західної України». Водночас кореспондент газети «Польський щоденник» («Dziennik polski») у Лондоні Зігмунд Козаковскі опублікував у краківській газеті статтю, в якій стверджував, що десятки тисяч осіб польського населення «знищили більшовики на Волині»¹⁶².

Поінформованість розвідки нацистських органів безпеки про ведення переговорів між представниками Проводу ОУН-Б і делегатури уряду Польщі й АК на зламі 1943–1944 рр.

Поширення листівок Проводу ОУН-Б із закликом до мирного співжиття двох народів не залишилося поза увагою німецької військової розвідки. У звіті Військової окружної команди Генеральної губернії у Кракові від 7 жовтня 1943 р. констатовано, що у вересні поширювалися антинімецькі заклики різного змісту, зокрема «у Львівському дистрикті листівки українською мовою, які агітують за створення самостійної Української держави і вперше такі, які закликають до польсько-українського співробітництва [solche, die zur polnisch-ukrainischen Zusammenarbeit auffordern]»¹⁶³.

Поширення листівок бандерівців із закликами до поляків співпрацювати в боротьбі проти спільних ворогів відбувалося у контексті реалізації політики творення командуванням УПА спільного фронту боротьби проти СРСР, про що на початку жовтня 1943 р. стало відомо німецьким органам безпеки й Абверу, від яких «за своїми каналами» про це дізнавалися місцеві поляки в Галичині й на Волині. У «Звіті з подій з терену ВО “Заграва”» на Рівненщині від 1.10 до 10.10.1943 р. з цього приводу було стверджено: «Поляки говорять, що говорив один німець: нема чого боятися їм українських партизан, бо вони заключили мир з польською партизанкою»¹⁶⁴.

У серпні 1943 р. співробітники нацистських органів безпеки у Галичині заарештували члена Проводу ОУН-Б Ярослава Старуха. У в'язниці команди поліції безпеки і СД він опинився в камері з відомим діячем АК Казимиром Садовським, з яким вів розмови про можливість співпраці між ОУН-Б і АК. Згодом про це стало відомо розвідці АК. У 1980-х роках анонімний інтерв'юер з середовища польського підпілля описав цей факт у розмові з колишнім офіцером АК Єжи Венгерським: «Сильно побитого Ярослава Старуха завели до камери – у нього на лопатці вирвали шматок м'яса. Садовський піклувався про нього. Він зробив йому водні компреси та обробив рану. Старух сидів у польській в'язниці в Березі,

¹⁶¹ Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-319 – Партийний архів Тернопільського Обласного Комітету Комуністичної партії України. Оп. 4. Спр. 2. Арк. 61.

¹⁶² Держархів Львівської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 110–111.

¹⁶³ Wehrkreiskommando Generalgouvernement. Abt.Ia Nr.4264/43 geheim. Krakau, den 7.Oktober 1943. Geheim. Lage im Generalgouvernement im Monat September 1943. gez. Haseloff. U.S. NARA. T-501. Roll 222. Frame 000 553.

¹⁶⁴ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 32. Арк. 99.

в 1939 році знову був засуджений на 5 років. Він був розумною людиною. Вони розмовляли польською. Старух вважав, що в інтересах українців було порозумітися з поляками. Ніхто не знає про Україну у світі, але [всі] знають про Польщу. Поляки можуть „вивести українців у світ”», але українці повинні їм за те щось дати. Тому він вважав, що Львів належить полякам, а, наприклад, Бережани – українцям. Вони дійшли висновку, що замість сперечатися про кордони та повіти, треба об’єднатися проти німців. Інформація про це пішла зовні через Старуха. Розпочалися польсько-українські переговори».

Інтерв’юер також розповів про арешт Д. Маївського, який у жовтні 1942 р. під час засідки на нього в конспіративній квартирі вбив співробітника нацистських органів безпеки (хоча з плином часу не зміг точно назвати його ім’я та прізвище й невідомо на підставі чого назвав його одним з учасників замаху бойовиків ОУН на Б. Перацького у червні 1934 р.). «Пізніше стало відомо, що гестапо намагалося схопити бандерівця, який, захищаючись, застрелив деяких гестапівців. Це був учасник нападу на Перацького. У помсту за це були розстріляні заручники українці, а їх місце зайняли поляки, в т.ч. Тусіо»¹⁶⁵.

«Побороти упередження, оминаючи всі територіальні питання»: переговори між підпіллям ОУН-Б і АК в Галичині на початку 1944 р.

До літа 1943 р. головними учасниками переговорного процесу з боку польського підпілля були командир АК Львівського округу Казимир Савицький, представник делегатури уряду Польщі на край Й. Гнатовський та П. Дунін-Борковський як радник цього уряду. Після арешту З. Матли й переходу М. Степаняка в інший регіон українську сторону в переговорах репрезентували різні представники Проводу ОУН-Б – отець Іван Гриньох як дипломат, інженер Євген Врецьона, Василь Охримович і Мирослав Прокоп. Не бажаючи поновлення конфронтації та гострого

¹⁶⁵ Дослівний текст розповіді мовою оригіналу: «Na celę wprowadzono ciężko pobitego Jarosława Starucha – miał na łopatce wyrwany kawałek mięsa. Sadowski zajął się nim. Robił mu okłady z wody, opatrywał ranę. Staruch siedział w więzieniu polskim, był w Berezie, w 1939 r. skazany znów na 5 lat. Był człowiekiem inteligentnym. Rozmawiali po polsku. Staruch uważał, że w interesie Ukraińców jest porozumienie się z Polakami. O Ukrainie na świecie nikt nie wie, ale wiedzą o Polsce. Polacy mogą Ukraińców «wprowadzić w świat», ale coś im za to Ukraińcy muszą dać. Uważał więc, że Lwów należy się Polakom, ale już n. p. Brzeżany – Ukrainie. Doszli do wniosku, że nie ma się co kłócić o granice i powiaty, lecz zjednoczyć się przeciw Niemcom. Takie wiadomości poszły na zewnątrz przez Starucha. Podjęto rozmowy polsko-ukraińskie» (X/151 30 VI 1980; XIX/691 27 X 1986. DR BZNO. ZJW. Komenda Obszaru Nr. 3. II. Opracowania i relacje. III. Korespondencja. K. 90). Очевидно, факт арешту й розмов переказано у довільній інтерпретації учасника польського підпілля, який розповів деякі фрагменти у бажаному для нього трактуванні – як, наприклад, факт згоди Я. Старухом на повернення Львова до складу Польщі, що видається дуже сумнівним твердженням. Хоча малоімовірним може видаватися ув’язнення в одній камері керівних діячів, це не було неможливим й у споминах в’язнів часто можна знайти підтвердження тому, що більшовики і нацисти часто ув’язнювали в одних камерах людей, заарештованих за різними звинуваченнями, й не практикували ув’язнення в камерах людей тільки однієї національності. Очевидно, це робили серед іншого тому, щоб в’язні під час розмов у камерах обмінювалися інформацією, яку не хотіли розповідати під час допитів, але яку слідчі розраховували отримати від представника іншої національності, послуговуючись методом «розділяй і пануй».

протистояння, ЦП ОУН-Б 22 грудня 1943 р. зініціював чергову спробу порозумітися з представниками АК¹⁶⁶.

Провід ОУН-Б 21 січня 1944 р. звернувся з листом до представника польського еміграційного уряду з пропозицією завершити переговори до 10 лютого 1944 р. З цього приводу керівник референтури зовнішніх зносин Проводу ОУН-Б Микола Лебедь згадував: «А 21 січня 1944 р. Р-33 передала для делегата Уряду на край Польської Речі Посполитої листа від Проводу ОУН-СД, в якому сказано, що півроку провадяться розмови між представниками ОУН і організації *Związek walki zbrojnej* (Союз збройної боротьби – СЗБ) з метою замирення та співпраці обох народів у відбудові їхніх суверенних держав. Одначе, за браком чіткого становища Польської крайової репрезентації, як і самого екзильного уряду в Лондоні, українська сторона пропонує провести розмови з уповноваженими представниками обох сторін на не-втральному терені, а на випадок спірних справ, у присутності третьої неутральної сторони, закінчивши їх до 10 лютого 1944 р.»¹⁶⁷.

Представник делегатури польського уряду в Польщі 22 січня 1944 р. доповів своєму керівництву в Лондон: «21.1.44 Провід ОУН-Б вислав до делегата уряду листа з пропозиціями проведення розмов, які довели б до вмиротворення польсько-українських стосунків та співпраці обидвох народів»¹⁶⁸.

Від 8 до 10 лютого 1944 р. у Львові відбулася четверта українсько-польська розмова, в якій взяли участь двоє представників Проводу ОУН-Б – о. Іван Гриньох та Євген Врецьона, а з польського боку – окружний делегат уряду Польщі й представники АК¹⁶⁹. Характерно, що діячі українського підпілля відкрито промовляли від своєї організації, тоді як представники підпілля АК виступили під її колишньою назвою – Союзу збройної боротьби. Польська сторона висловила побажання, «щоб українці, які репрезентують вороже ставлення до Росії, заманіфестували його публічно». Представники польського підпілля заявили, що «вирішальним може бути виключно голос угруповань, налаштованих вороже як до більшовиків, так і до німців»¹⁷⁰.

У складеному 10 лютого 1944 р. протоколі триденних розмов представників Проводу ОУН-Б і делегатури уряду Польщі їх зміст було описано так у пунктах 4–5 та 7–8:

«4. Обі сторони визнають потребу мирного поладнання польсько-українських відносин. При їх полагодуванні визнано як основу принцип самовизначення народів, згл. обі сторони признали за доцільне станути на становищі Атлантийської Заяви. 5. Обі сторони визнають, що існування самостійних держав, української і польської, лежить в інтересах обох народів, українського і польського, та для тривалого майбутнього обох народів є історичною необхідністю. ... 7. Сторона Б, визнаючи потребу існування української самостійної держави, визнає сьогоднішню боротьбу українців за свою державну самостійність та заявляє своє позитивне

¹⁶⁶ Літопис Української повстанської армії. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2001. Т. 26: Українська головна визвольна рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Кн. 4: Документи і спогади / упоряд. Є. Штендера. С. 365.

¹⁶⁷ Лебедь М. Зовнішньополітична діяльність... С. 190–191.

¹⁶⁸ AAN. Zesp. 1324. Sygn. 202/III-127. K. 7.

¹⁶⁹ Szcześniak A. B., Szota W. Z. Droga do nikąd, Warszawa, 1973. S. 324.

¹⁷⁰ [DR, Biuro Prezydyjalne – Poszta do Rządu] Wyok do L. «St.» 5.III.44. AAN. Zesp. 1324. Sygn. 202/I-37. K. 1–4.

ставлення до неї. Змагання українського народу до державної самостійності сторона Б вважає основною проблемою міждержавного значення. 8. Обі сторони стверджують, що в боротьбі за їх національні ідеали, державну самостійність, мають спільних ворогів».

Найважливішою у протоколі була констатація узгоджених тез: «Сторона Б заявляє, що слід взяти до уваги дві можливості: а) в дальшому розвитку міжнародних політичних і воєнних подій наступить розвал або таке серйозне розхитання ССРСР, що заіснують можливості відбудови Української Самостійної Держави, то тоді польсько-українські відносини необхідно поставити в площину порозуміння і співпраці двох суверенних держав, б) в дальшому розвитку укладу міжнародних політичних відносин ССРСР залишається великодержавою в умовах несприятливих для будови Української Самостійної Держави, то тоді польсько-українські відносини необхідно поставити в іншу площину, а саме в площину співжиття і співпраці двох народів в границях Польської Держави. ... Обі сторони визнають, що мирна поагода польсько-українських відносин можлива тільки при взаємному пошануванні боротьби за державну самостійність обох народів та непосагання по землі однієї чи другої сторони. Обі сторони станули на становищі, що питання остаточного устійнення кордонів між Україною і Польщею буде вирішене урядами обох суверенних держав, української і польської»¹⁷¹.

Однак, на жаль, не все зафіксоване у протоколі було виявом дійсних переконань сторін, які продовжували розробляти власні плани щодо території Волині. Відомий діяч ОУН-Б Є. Штендера згодом прокоментував цитований документ про підсумки зустрічі так: «Протокол ілюструє добру волю, далекойдучий компроміс і навіть великі дипломатичні здібності обох сторін. Проте “Протокол” не був щирий. Він постав у час, коли на Волині вже здійснювався плян польського уряду “Бужа” (дії 27 дивізії АК в Ковельському й Володимир Волинському повітах) і підготовлявся подібний виступ у Львові перед приходом Радянської Армії. Операція “Бужа” мала засвідчити перед світом, що господарями цих земель є польське підпілля. Формально, вона була спрямована проти німців, але на ділі – проти українського населення і підпілля. Про це тоді ще не знало керівництво українського підпілля»¹⁷².

Невирішеність актуальних проблем у відносинах між польським і українським підпіллям особливо негативно виявилася у загостренні протистояння між силами АК і УПА під час наступних перемовин. У протоколі двогодинних переговорів делегацій польського і українського підпілля від 28 лютого 1944 р. з цього приводу було зафіксовано:

«На початку польська сторона констатувала, що збільшення вбивств польського населення, здійснюваних українцями, набирає страхітливих розмірів. Це змушує польську владу видавати певні оборонні розпорядження. З укр[аїнського] боку слід було б зробити все, щоб опанувати ситуацію. Поляки мають на цих землях серйозну силу і застосування ними відплати може призвести до обопільної різанини. Така громадянська війна була б жалюгідна, тим більше, що спільні вороги мали би з неї лише користь. Тому польська сторона вважає створення комісії „Приборкання району” дуже терміновою і важливою. Робота цієї комісії і її досягнення можуть вплинути на

¹⁷¹ Літопис Української повстанської армії. Т. 26. С. 368–371.

¹⁷² Там само. С. 368.

весь комплекс польсько-укр[аїнських] стосунків. Українська сторона констатувала, що в погіршенні ситуації винні не лише укр[аїнці]. Є докази, які підтверджують, що і поляки вбивають українців. Укр[аїнська] сторона підкреслює, що не каже оправдовувати укр[аїнську] сторону або звинувачувати поляків, але щоб підкреслити, що приборкання вимагає обопільних зусиль. ... Укр[аїнська] сторона висловлює свою згоду і польська сторона приступає до представлення своєї точки зору: частина вбивств, здійснених українцями, є поза сумнівом спонтанна і впливає з ненависті, яка існує в цьому районі, а також із загальної деморалізації і відносною безкарністю, характерною для періоду війни. Однак величезна більшість організовується і є керована».

У протоколі опосередковано було звернено увагу на прагнення нацистів і СРСР зменшити кількість поляків у Західній Україні: «Не знаємо, хто цим керує, але знаємо, хто може бути зацікавлений послабленням польського елемента на цих землях. Зацікавленими можуть бути перш за все більшовики, але до цього часу не підтверджено їх виступів у цьому напрямку. Зацікавленими можуть бути німці, але також не підтверджено, що вони до цього заохочували інакше, ніж своєю пасивністю щодо здійснених злочинів. Зацікавленими зрештою можуть бути українські націоналістичні організації. Проте їх інтерес є короткотерміновим й полягає у здобутті популярності серед мас. Тому нам не хочеться вірити в те, що серйозні українські чинники доклали рук до цієї злочинної акції. Нам не хочеться вірити, незважаючи на опубліковані в газеті „За самостійну Україну” (жовтень 1943) статті про виникнення УПА. Як з цього випливає, ми не бачимо руки, яка керує, а вважаємо, що її виявлення є необхідне для того, щоб протипоставитися загрози громадянської війни».

У відповідь на ці висновки представник Проводу ОУН-Б констатував, що погоджується «з точкою зору щодо зацікавленості вбивствами поляків більшовиків» і додав: «Зацікавленість німців також не підлягає сумніву. Укр[аїнська] сторона має дані, які підтверджують, що німці перебувають у постійному побоюванні якогось укр[аїнсько]-польського порозуміння. Крім цього, укр[аїнська] сторона вважає, що німці сприяють зростанню хвилі вбивств не лише своєю пасивністю. Роблять це перш за все своєю політикою, яка, наприклад, на території Грубешівщини і Холмщини фаворизує українців, тим самим виставляючи їх на поталу поляків, а на Волині, вводячи польські каральні загони з метою пацифікації укр[аїнців], спрямувала ненависть укр[аїнців] проти польського населення».

Мабуть, найважливішим у тій ситуації був осуд представниками Проводу ОУН-Б масових вбивств польського цивільного населення, що було чітко зафіксовано у протоколі: «Якщо йдеться про зацікавлення ліквідацією польського елемента укр[аїнців], слід підтвердити, що такого інтересу немає. Тільки дурна людина може думати, що шляхом вбивства навіть кількох сотень тисяч поляків вирішиться українсько-польське питання. Навпаки, в національному інтересі укр[аїнців] лежить співпраця з поляками і укр[аїнська] сторона урочисто підтверджує, що жодні чинники ОУН не керують ані у будь-якій формі не підтримують злочинної акції вбивства поляків. ... що ОУН навпаки старається опанувати хвилю злочинів. Це підтверджує факт розстрілу ОУН у Бродівському повіті члена ОУН за вбивство польки. Укр[аїнська] сторона готова надати дані, які дозволять польській стороні підтвердити цей факт».

Поширення антипольських настроїв серед українців делегат Проводу ОУН-Б пояснив спрямованою проти них співпрацею багатьох поляків із «червоними

партизанами» й німецькими поліційними структурами: «Зростання ненависті до поляків спричинене їх хисткою позицією щодо окупантів на Волині. Загони УПА постійно зустрічалися із співпрацею польського населення з радянськими десантами і були змушені, після неодноразових попереджень, робити відповідні висновки. Загони УПА також мали справу з польськими каральними загонами на німецькій службі. Це призводило до помсти польському населенню. Призвело це також до сумного наслідку – УПА почала дивитись на все польське як на щось вороже».

Так, І. Гриньох та Є. Врецьона також вважали відповідальними за антипольські ексцеси не Провід ОУН-Б, а окремі осередки цієї організації на місцях: «Також треба зрозуміти, що відповідальним чинникам тепер тяжко швидко опанувати ці настрої серед укр[аїнських] партизанських загонів, які в силу обставин не мають дисциплінованості регулярної армії».

На поширення антипольських настроїв, зі слів представника Проводу ОУН-Б, також вплинуло поширення чуток або «психоз страху, який охопив не тільки польське, а й укр[аїнське] суспільство»: «Серед українців ходять тривожні чутки про темпи озброєння поляків, про якісь масові вбивства, які поляки мають намір провести і т.п. До цієї категорії слід віднести плітки, які ходять серед українців про наміри поляків у момент, коли більшовицька окупація охопить цей район. Ходять чутки, що поляки будуть видавати в руки більшовиків весь укр[аїнський] націоналістичний елемент. З подібних дурниць можуть виникнути такі безумні лозунги, як, наприклад, „Краще, щоб поляків взагалі не було, коли прийдуть більшовики”. Якщо йдеться про загони УПА, то вони отримали наказ залишитися на Волині. Збільшення вбивств не може мати нічого спільного з їх переходом в Карпати, оскільки такого переходу нема»¹⁷³.

Керівництво українського підпілля у відповідь на тривалу ворожнечу між обома народами опублікувало в лютому 1944 р. заклик до українських поліцейських не служити зброєю німецького імперіалізму, що прагне використовувати польсько-український конфлікт. Автори заклику, в якому перелічені різні кривди, заподіяні поляками, критикували «польських імперіялістів», але водночас застерігали українців від будь-яких актів насильства супроти польського народу тому, що німецькі й більшовицькі імперіялісти використовуватимуть польсько-український конфлікт у своїх власних інтересах¹⁷⁴.

Генерал і головний командир АК Тадеуш Коморовський 1 березня 1944 р. доповів у депеші в Штаб Верховного Головнокомандувача ПЗС у Лондоні у справі ситуації в Галичині: «Організована нашими окружними командами акція самооборони польського населення до певної міри стримала ці українські виступи, однак на перешкоді стоїть катастрофічна нестача озброєння... У зв'язку із вступом радянської армії на територію Округу Волинь і поступового просування фронту на південь в Регіон Східної Малополющі почали напливати українські збройні банди, які в попередній період діяли в рай[оні] Волинь. Цей момент використали українці, настроєні перш за все на боротьбу з поляками, які спільно з загонами Української повстанчої армії, т. зв. УПА, розпочали збройну акцію проти польського

¹⁷³ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках... Т. 4: Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942–1945. Ч. 1. С. 284–293.

¹⁷⁴ ГДА СБУ Ф. 13. Спр. 376. Т. 36. Арк. 123.

населення... Українська антипольська акція є на руку нашим ворогам – як німцям, так і німецьким комуністам, які сподіваються, що таким чином буде зламано опір польського населення і воно буде доведене до такого стану, що добровільно прийме опіку німців. Вони хотіли б також знищити польський елемент руками українців. Комуністи вбачають для себе в цій акції великий пропагандистський козир, адже на цій території навіть у період війни не було мирного співіснування поляків з українцями, що свідчить про негативне ставлення населення цих земель до Польщі і промовляє на користь від'єднання цих польських територій... У зв'язку зі спокійною поведінкою українського населення щодо поляків, на відміну від масової різанини на Волині, Східна Малопольща була настроєна на вирішення української проблеми шляхом розрядження наявних антагонізмів. У цьому підтримували її кроки Проводу УОН [ОУН – А.Б.], яка шукала порозуміння з нами»¹⁷⁵.

Протягом 8–10 березня 1944 р. у Львові Гриньох, Врецьона та Андрієвський від ОУН-Б взяли участь у подальших переговорах із представниками польського еміграційного уряду. Як свідчить протокол, представники української сторони вперше утрималися від терміна «соборна» й оперували терміном «Українська самостійна держава». Польську делегацію на цих переговорах очолював представник уряду на край Й. Гнатовський (Józef Gnatowski), який написав звіт про свою поїздку до Львова й переговори. До делегації входили також ще чотири особи з Львівського округу 3-го обшару АК¹⁷⁶.

У складеному польськими учасниками протоколі переговорів Делегатури Уряду з Верховною Радою від 8 березня 1944 р. було зафіксовано: «Збори відбулися в середу 8 III 1944 год. 15.00 і тривала до год. 17.30. На початку взяв слово представник КРП. Загальна позиція КРП коротко подана у реченні: польський народ з радістю вітатиме постання незалежної укр[аїнської] держави. Вітатиме з радістю з принципових причин, оскільки поляки надто довго боролися за власну незалежність, щоб не розуміти і недооцінювати прагнення інших народів у цьому напрямку. Привітає з радістю також з політичних міркувань, оскільки постання незалежної укр[аїнської] держави полегшило б долю, яка тяжіє над поляками з точки зору їхнього геополітичного положення. Полегшило б насамперед тому, що в нас не викликає жодних сумнівів, що укр[аїнська] держава матиме багато антиросійських рис. Існує багато форм об'єднання держав і, поза сумнівом, укр[аїнська] і польська держави знайшли б форму дружнього співіснування і співпраці, яка б їм найбільше підходила. Однак шляхи, які ведуть до незалежності, можуть бути різними».

Потім узяв слово представник Верховної Ради (ініціативного комітету для створення УГВР): „Можу сміливо і відкрито сказати – укр[аїнський] народ, всупереч всіляким історичним упередженням, вважав і вважає, що здійснення ідеалу незалежності можливе і збудеться тільки зі спиранням на Польщу. ... Це бажання спертися на Польщу не є результатом симпатії. Здаємо собі справу, що є ціла низка невіршених питань і то дуже принципових (територіальне питання), але також ясно здаємо собі справу, що опертя на Польщу дає і дасть обидвом сторонам великі вигоди, з огляду на які місцеві проблеми стають другорядними. ... Ми є національно незалежним рухом і ця незалежність дозволила нам розпочати розмови саме в

¹⁷⁵ АК w dokumentach... Т. III. Londyn, 1976. S. 297–352.

¹⁷⁶ Szczęśniak A. B., Szota W. Z. Droga do nikąd... S. 326–327.

той час, коли ми протипоставилися поступливості щодо німецької окупації. Ми розпочали переговори з представниками поль[ського] народу і цим виявили всю нашу незалежність і активність».

Після цього інший представник делегації Проводу ОУН-Б заявив: «Знаємо і розуміємо, що укр[аїнське] питання ще не дозріло, але що воно визріє, оскільки ми переконані, що результатом цієї війни буде падіння большевії або таке її ослаблення, що козир польсько-укр[аїнської] співпраці за конференційним столом буде одним із найсильніших... Здаємо собі також справу, що немає повної незалежності Польщі без вільної України – і навпаки. ... Нам ясно, що ми належимо до Європи і проти всієї московської системи будемо виступати спільно з іншими народами, які залишаються у московській неволі. Здаємо собі справу, що існування вільної України залежить від незалежної Польщі. Здаємо собі справу, що упорядкування цієї частини Європи може і повинна здійснити Польща або в союзі держав, або у федерації народів Центральної і Східної [Європи]. Знаємо і цінуємо роль Польщі як союзника... Ставлення укр[аїнського] народу до німців – вороже, до Москви – було, є і завжди буде вороже... З советами або Росією не можемо примиритися в жодному разі, оскільки цілі цих двох народів завжди будуть суперечні. ... Треба цю низку питань, таких як військове співробітництво, неперешкоджання один одному, а скоріше полегшення різних заходів, вирішити, побороти упередження, оминаючи всі територіальні питання»¹⁷⁷.

У протоколі розмов 8–10 березня 1944 р., який складався з 20 пунктів, було сказано: «Обі сторони визнають, що існування самостійних держав, української і польської, лежить в інтересі обох народів, українського й польського, та для тривалого майбутнього обох народів є історичною необхідністю». Також було стверджено, що «мирна полагода польсько-українських відносин можлива тільки при взаємному пошануванні боротьби за державну самостійність обох народів та непосяганні на землі одної чи другої сторони», а питання остаточного встановлення кордонів буде вирішене урядами обох суверенних держав. Представники українського і польського підпілля ствердили, що мають спільних ворогів і визнають стан польсько-українського напруження шкідливим та зобов'язуються припинити як внутрішню, так і зовнішню діяльність, неприхильну визвольним змаганням обох народів. У протоколі було зафіксоване різне бачення обома сторонами питання співпраці на час визвольної боротьби: польські делегати висловили думку про «необхідність спільного пляну діяння на час визвольної боротьби до моменту вирішення питання границь», а українські – про «необхідність розмежування сфер впливів і діяння до часу вирішення питання кордонів». Під час узгодження протоколу голова польської делегації заявив, що створення Української держави полегшить долю Польщі, і на користь такої концепції промовляють геополітичні міркування та аргументи міжнародної безпеки. Голова української делегації І. Гриньох звернув увагу на те, що небезпека російського імперіалізму однаково загрозлива для обох народів і що ОУН-Б вбачає дві можливості: «Або нас проковтнуть і біля Радянської

¹⁷⁷ Szcześniak A. B., Szota W. Z. Droga do nikąd... S. 326–327; Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках... Т. 4: Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942–1945. Ч. 1. С. 294–305.

України постане Радянська Польща, або на румовищах Червоної Росії постане, біля інших держав, і Українська держава»¹⁷⁸.

А ось як прокоментував переговори 8–10 березня 1944 р. М. Лебедь: «В перші дні березня 1944 р. польська сторона запропонувала відбутися розмову за участю представника уряду. Розмови, що тривали від 8 до 10 березня, закінчилися спільним Протоколом, виготовленим у двох примірниках українською та польською мовами. Українську сторону заступали о. Іван Гриньох, Врецьона і Віктор Андрієвський, а польську сторону – представник польського уряду, командир Львівської округи АК (*Armia Krajowa*) і ще один делегат. Протокол обома мовами обидві сторони підписали прибраними прізвищами. Українська сторона була уповноважена ОУН-СД у порозумінні з Ініціативним комітетом для створення УГВР, а польська уповноважена від СЗБ в порозумінні з Делегатурою уряду. Оскільки представники обох сторін виступали під прибраними прізвищами, їхні уповноваження були підтверджені видрукуванням узгоджених ними статтів у офіційних органах обох сторін: в журналі *Ідея і чин* і в органі *Rzecz Pospolita*. Розмови відбувалися навперемінно в будинку на вул. Чарнецькій і в старому будинку університету. В першому “господарями” були українці, а в другому – поляки»¹⁷⁹.

Характерно, що на той час до думки про потребу домовитися про співпрацю дійшло не тільки українське, а й польське національне підпілля. Переговори про порозуміння з польським рухом опору ініціювала у той час Президія Верховного Комітету Визволення Литви (ВКВЛ). На початку 1944 р. пресовий орган ВКВЛ «Незалежна Литва» задекларував, що ставлення литовців до польських партизанів залежатиме від ставлення поляків до литовців, хоча й акцентовано, що «ми бажали би для себе добрих стосунків з поляками, оскільки маємо спільних ворогів»¹⁸⁰. 9 березня 1944 р. Президія ВКВЛ виступила за координацію тактики з польським підпіллям під час нацистської окупації й більшовицької інвазії/вторгнення, пропонуючи остаточно встановити кордон «мирно і без посередників, а коли не вдасться без посередництва – шляхом арбітражу»¹⁸¹.

Зроблені під час переговорів заяви представників ОУН-Б щодо зміни політики стосовно поляків не були безпідставними деклараціями. Саме тоді провідник ОУН-Б на північно-західних українських землях Д. Клячківський наказав припинити антипольську акцію УПА на Волині. 6 березня, зокрема, він під псевдо «Панас Мосур» видав лаконічний наказ: «Суворо наказую – усі відплатні акції стосовно поляків припинити, суворо забороняється стріляти чи вбивати поляків. Знищувати лише тих поляків, які були або є сексотами. За порушення цього наказу стосовно поляків винуваті будуть каратися смертною карою». 13 березня надрайонні провідники ОУН-Б переслали цю директиву своїм підлеглим в райони, а ще за пару днів про необхідність її дотримання нагадали всім станичним. Наприклад, в інструкції від 15 березня повстанський керівник «Незламний» писав: «Нагадую, що після

¹⁷⁸ Літопис Української повстанської армії. Т. 26. С. 372–374.

¹⁷⁹ Лебедь М. Зовнішньополітична діяльність... С. 189–190.

¹⁸⁰ *Niepriklauroma Lietuva, czasopismo Litewskiego Komitetu Naczelnego. AAN. Zesp. 1324. Sygn. 202/III/121. K. 110.*

¹⁸¹ *Tezy Naczelnego Komitetu Wyzwolenia Litwy. 9 marca 1944. Prezydium NKWL. AAN. Zesp. 1324. Sygn. 202/III/201. K. 96–97.*

відплатних акцій відносно поляків суворо притримуватися вказівки № 8/44. За невиконання даного доручення винуваті караються смертною карою»¹⁸².

Як наслідок виконання цієї директиви від початку 1944 р., працівники СБ ОУН-Б на Волині організовували каральні дії переважно супроти поляків, які співпрацювали з нацистами. Проте своїми діями такого роду українське підпілля фактично солідаризувалося з офіційною лінією підпілля АК, учасники якого на той час самі вбивали фольксдойчів та поляків з «кріпо» як зрадників польського народу¹⁸³.

Хоча антипольська акція в Галичині ще тривала, в українському суспільстві все частіше можна було почути осуди вбивств поляків. У березні 1944 р. в рапорті для делегації уряду на південно-східних землях РП констатовалося: українська інтелігенція у більшості відмежується від цих злочинів, але її представники запевнювали, що абсолютно не спроможні вплинути на кола, що є відповідальними за ці дії¹⁸⁴.

Особливо рішуче проти вбивств поляків, як і раніше, виступали вищі ієрархи та священники ГКЦ. На початку 1944 р. А. Шептицький ще раз запропонував виступити, але зі взаємним осудом вбивств спільно з римо-католицьким єпископом Болеславом Твардовським, який, однак, відмовив, стверджуючи, що це не поляки вбивають українців, а українці вбивають поляків¹⁸⁵. Заклики А. Шептицького були надзвичайно важливими у той час кроками для досягнення українсько-польського примирення. Залишається тільки шкодувати, що вони виявилися односторонньою ініціативою, яка не знайшла належного розуміння з боку польського духовенства, і спільної заяви з осудом вбивств невинних мирних мешканців обидвох національностей так і не видали.

Керівництву українського руху опору було важко стримати самочинне насильство окремих провідників ОУН-Б на місцях, але воно відмежувалося від них і виступало проти вбивств поляків, не причетних до злочинів проти українського населення. У виданій в лютому 1944 р. листівці КП ОУН-Б ЗУЗ, наприклад, містився заклик «до українських поліцистів» не дати втягнути себе «до подавлювання польського революційного руху на польських етнографічних землях»¹⁸⁶.

Осуд керівництвом українського підпілля фактів убивств поляків підтверджують також звіти польського підпілля того часу. На початку лютого 1944 р. делегація уряду на південно-східних землях (окраїнах) РП доповіла в Лондон: «В офіційних заявах і контактах з поляками і ОУН, і бульбівці однаково виступають проти цієї акції»¹⁸⁷. У звіті делегації за лютий та березень 1944 р. констатовано, що особливе посилення антипольських нападів відбулося «у лютому і березні в Рогатинському та Перемишлянському повітах, а також в околицях на схід від Львова і на північ від Дністра. ОУН пробує провину за ці антипольські виступи перекласти на безвідповідальні елементи. Офіційні заяви принципово засуджують боротьбу проти поляків»¹⁸⁸.

Дуже промовистим є випадок у с. Скварява на Львівщині, де поляки спільно з місцевими українцями дали відсіч самочинному нападові однієї з боївок ОУН-Б. На початку березня 1944 р. представники УПА навіть організували в деяких селах

¹⁸² Держархів Рівненської обл. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 271, 275.

¹⁸³ ААН. Zesp. 1324. Sygn. 202/III/17. К. 11-12.

¹⁸⁴ Ibid. Sygn. 202/III/132, t. 3. К. 788.

¹⁸⁵ Ibid. К. 788.

¹⁸⁶ ЦДАВО України. Ф. 3836. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 25.

¹⁸⁷ ААН. Zesp. 1324. Sygn. 202/I-37. К. 35.

¹⁸⁸ Ibid. Sygn. 202/III/213. К. 12.

Рогатинського повіту мітинги, на яких засудили вбивства поляків, назвавши це бандитизмом, який «УПА буде викорчовувати»¹⁸⁹.

Одночасно в деяких місцевостях командування окремих формацій УПА не дозволяло самосуду супроти поляків у відповідь на напади АК. На початку березня у с. Чемеринці Перемишлянського повіту, наприклад, оприлюднено наказ командира місцевого повстанського куреня, в якому населенню заборонено будь-кого вбивати, оскільки виконання вироків проти поляків і німців може здійснювати тільки УПА¹⁹⁰.

Щоб подолати хаос й уникнути безвідповідальності в діях окремих підлеглих осередків ОУН-Б, керівництво цієї організації наказало фіксувати антипольські дії, щоб згодом вороги не могли безпідставно приписувати вбивства усіх поляків насправді непричетним до цього співробітникам СБ згаданої організації: «Всі відплатні [проти]польські акції протоколювати; при цьому зазначити, за що проведена відплатна акція»¹⁹¹.

Окремі поляки засуджували гострий антиукраїнський терор підпілля і збройних формувань АК. Траплялися випадки, коли СБ ОУН-Б розслідувала злочини польських терористів проти українського населення, подекуди навіть з допомогою поляків, які не бажали мати нічого спільного з вбивцями своїх сусідів-українців. 12 квітня наприкінці протоколу зізнань польки Марії Блонець з приводу вбивств поляками українців у її селі зафіксовано слова осуду старенької польки на адресу земляків своєї національності: «Бог мусить покарати цих бандитів», – говорила старенька Блонець Марія з плачем в присутності трьох сусідів, які підписали протокол. 14 квітня мешканець с. Стриганки Кам'янець-Струмильського повіту Станіслав Подгурський, який, згідно з протоколом його зізнань для СБ ОУН-Б, «добре жив з українцями села Стриганки та, жаліючи села, де прожив стільки літ», «подав точний плян нападу на село». Наприкінці зізнань він заявив: «По зложенні цього протоколу вибираюся зі села та остерігаю Вас перед небезпекою, яка грозить Вашому селу»¹⁹².

Чутки про укладення українсько-польської угоди у березні 1944 р. дійшли до німецької та радянської розвідок. Орган радянського партизанського руху в західних областях України «Партизан» № 8 від 5 квітня 1944 р. констатував, що «в парі з УПА діє також колишня польська дефензива, з якою українські націоналісти уклали своєрідний пакт неагресії»¹⁹³.

Насправді, однак, не все відбувалося гладко. Пройшло чотири робочі зустрічі, остання з них 8 березня 1944 р., але перемовини не дали результату, оскільки українська й польська сторони переслідували різну мету¹⁹⁴. 24 березня керівник терито-

¹⁸⁹ ЦДАВО України. Ф. 3971. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 88.

¹⁹⁰ Delegatura Rządu RP na Kraj. Departament informacji i prasy – Sekcja Wschodnia. Raport tygodniowy z Ziem Wschodnich Nr. 28 z 6 marca 1944. *AAN. Zesp.* 1324. Sygn. 202/III/128. К. 30.

¹⁹¹ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 117.

¹⁹² С.Б. в справі злочинів банди «П», dokonаних на с. Гавліки. 12.IV.1944 р. Протокол зізнання Блонець Марії, польки з Пташників; С.Б. в справі нападу банди «П», 14.IV.1944 р. Протокол, списаний Станіславом Подгурським зі Стрипанки пов. Кам.-Стр. *ГДА СБУ*. Ф. 13. Спр. 376. Т. 56. Арк. 76–77.

¹⁹³ Держархів Львівської обл. Ф. П-183. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 21.

¹⁹⁴ Льюшин І. І. Українське питання в політичних програмах польського підпілля під час Другої світової війни. *Питання нової й новітньої історії. Міжсвідомий науковий збірник*. Київ: ІЗМН, 1996. Вип. 42. С. 107.

ріальної одиниці АК під криптонімом «Вино–Іскра (псевдо «В.Л.») доповів своєму командирові (який фігурував у документі під псевдо «Токарський»): «Розмови з українцями підтримуються, але вони дуже тривалі [watle] й не обіцяють успіху»¹⁹⁵.

Наступні переговори відбулися 22 травня 1944 р. Делегат польського підпілля зробив сумний прогноз розвитку подій у разі загострення українсько-польського протистояння: «... якщо УПА (українці) не хоче чи не може спинити масового терору супроти поляків, то поляки мусять у відчаї оборонятися в найширших розмірах. А тоді терени ці сплинуть кров'ю і поляків, і українців. Очевидно, що не обійдеться без інтервенції німців зі шкодою [для] обох сторін». Польський делегат закликав представників ОУН-Б (навіть у формі погрози): «Тому ще раз звертаємося до вас: не ведіть нас до відчаю. Бо як методами фізичної ліквідації чи виселення польського населення не розв'яжете польсько-української проблеми в Галичині в позитивному для Вас сенсі, так наново змусите нас кинути всі наші сили, якими володіємо, а вони напевне не менші від ваших, на фронт український як найбільш загрозливий».

У відповідь делегат Проводу ОУН-Б заявив: «За загострення ситуації і жалюгідні випадки поносить вину в першу чергу сторона польська. Теперішні випадки, поза акціями проти шпіців і донощиків, мають характер спонтанного відруху за випадки на Грубешівщині. Що події більш б'ють по вас як по нас, то це впливає з самого відношення сил на теренах, в більшості замешкалих українцями. Ми вимагаємо від вас наступного: 1) Ревізії вашого відношення до українців на теренах, зайятих більшовиками, і безоглядного поборювання протиукраїнських актів не тільки словом, але й чином. 2) Спинення актів терору проти українців на теренах польських».

У відповідь делегат польського підпілля чітко визнав, що в основі протистояння АК і ОУН-Б-УПА була боротьба за землю між місцевою польською меншістю і українською більшістю: «1) УПА мобілізує з-поміж українців, яких членів родини вивезено до Німеччини, добровольців на мастки, залишені поляками». Після цього польський делегат зробив важливу заяву політичного характеру: «Вважаю доцільним і політично розумним у сучасному посиленні конфлікту польські розумні пропозиції прийняти і зачати переговори з польською делегацією. Вважаю, що аргументи, висунені польським представником, мають остаточно сильну мотивацію, щоб їх прийняти як вихідну точку для дальших директив на цьому відтинку».

У відповідь делегат Проводу ОУН-Б визнав безперспективність загострення протистояння між силами АК і УПА: «Боротьба з поляками остає в нас найважливішою проблемою, і ми тратимо за нею властиву нашу ціль – боротьбу за власну державу, стаємо знова вузькою політичною групою галицького загумінку». Він вказав на доцільність «спинення масової протипольської акції сам[е] тепер і то одним жестом» і звернув увагу на те, що організація, яка делегувала його для перемовин, провела антипольську акцію з метою не допустити поширення антиукраїнських дій підпілля АК та польських колабораціоністів і не вважала у той момент принципово важливим масовий виїзд поляків із галицьких земель, який і без неї організує німецька окупаційна адміністрація: «Вважаю, що ми досягнули все, що нам було потрібне. Чи з Галичини виїде ще 1.000 поляків, чи ні, це все не грає ролі. Врешті німці самі ту справу краще [організують]»¹⁹⁶.

¹⁹⁵ AAN. Zesp. 1324. Sygn. 202/II/71. K. 111.

¹⁹⁶ Літопис Української повстанської армії. Т. 26. С. 375–377.

Переговори продовжили 25 травня. Того дня польський делегат виголосив: «Пропозиція перемир'я, хоч нині є конечною з уваги на зростаючу кількість жертв, не є диктована з польської сторони тільки страхом чи спробою [вплинути на] українську сторону. Розмови над порозумінням обох народів почалися тоді, коли на терені Галичини панував мало що не абсолютний спокій. Ми підкреслюємо ще раз, що хочемо повного порозуміння і в загальних політичних питаннях, і в практичних питаннях боротьби й пропаганди».

Польський делегат зробив принципово важливу політичну заяву щодо майбутніх відносин між Україною і Польщею: «Україна необхідна для існування Польщі як противага московському імперіалізму на сході Європи. Нинішня польська політика і державна рація мусить визнати тільки дві альтернативи в найближчому розвитку політичних подій: 1) Повний розвал Росії (по розвалі Німеччини) як необхідна консеквенція повстання української Держави. Хвилева стабілізація відносин з Польщею як буфер між двома імперіалізмами, англосакським і російським. У другому випадку пробл[е]ма українська стає у питанні політики ще більш кардинальною проблемою. Для Польщі питання кордонів між Україною і Польщею не є найважливішим, важливішими будуть питання забезпечення тривалого порядку на сході Європи, можливого тільки за співдіяння обох народів. ... Нинішня ситуація вимагає негайного припинення українсько-польської боротьби. Не йде тут про спинення неповинних жертв, але спинення росту національної ненависти і створення основ для тривалого порозуміння і співпраці».

У відповідь делегат Проводу ОУН-Б заявив: «Ми вважаємо перемир'я необхідним, бо ніколи не вважали ми і не вважаємо, що того рода методами боротьби, які тепер обосторонньо ведуться, можна розв'язати спільні нам пробл[е]ми, впливаюч[и] із сусідства обох народів. Ми хочемо за всяку ціну порозуміння і співпраці в найширшому розумінні і на тривало. Нині їдемо на спільнім возі, однакова наша доля і ті самі вороги. Отже повинні бути всі об'єктивні підстави для такої співпраці. Що її дотепер немає, то це не наслідки браку доброї волі. ... Мусимо ствердити не во гнів полякам, що наші визвольні змагання не стрічалися і не стрічаються зі зрозумінням з польської сторони, що більше викликають активне їх поборювання так у співпраці з німцями, як і з більшовиками. Тому вимагаємо від польських чинників вплинути на ментальність поляків ясним і виразним наставленням до українців та їх визвольних змагань. Приймаючи пропозицію перемир'я, хочемо в ній бачити започаткування розв'язки всіх доторкаючих оба народи пробл[е]м на найширшій площині». Делегат Проводу ОУН-Б зазначив, що «акцією проти польського населення ми не керуємо, бо це акція спонтанна і як така не може бути спинена одним наказом». У відповідь польський делегат погодився на: «1) спинення зрештою поки що невдалих актів відплати, 2) скерування польської боротьби в бік теперішнього окупанта і обмеження її до протинімецької акції»¹⁹⁷.

Делегат Проводу ОУН-Б 2 червня 1944 р. на черговій зустрічі з представниками польського підпілля повідомив, що Проводом ОУН-Б «видано директиви в напрямку успокоення українського населення» й заявив:

«Тепер очікується виконання передумов зі сторони польської. Такою передумовою вважаємо видання відозви (летючки), в якій буде з'ясован[о] відношення

¹⁹⁷ Літопис Української повстанської армії. Т. 26. С. 377–379.

поляків до українців, а до українських визвольних змагань зокрема. Передумовою додержання умов перемир'я, а далі заключення порозуміння, є моральне роззброєння обох сторін з запорукою, що ні одна зі сторін не надужие цього роззброєння і не вхопить за зброю. В українській масі існують можливості такого морального роз[з]броєння, в польській це куди тяжче, бо до тепер нічого ані неофіційно, ані офіційно в тій справі не зроблено. Доказом радикального ставлення до справи з української сторони є в першу чергу ухвали ІІ Конференції ОУН СД в польській справі. Тому нас може задоволити тільки офіційне зривування польського становища до українців, а зокрема до українських визвольних змагань. Зокрема мусить згинуть з польської пропаганди очеркування укр[аїнських] визвольних змагань...».

Натомість польський представник оголосив: «Заява української сторони нас заспокоює. Не спиняючи ходу переговорів, мусимо, однак, зачекати з остаточним рішенням до перших очевидних наслідків акту успокоєння. Мірилом у тому буде для нас припинення масових акцій проти поляків. Очевидно, що не можемо брати дорікати укр[аїнській] стороні, коли буде змушена в окремих випадках карати тих поляків, що, закриваючися плащиком патріотизму, є насправді ворожими агентами, які справі порозуміння шкодять».

У відповідь делегат Проводу ОУН-Б заявив: «Ми є в кожному разі в силі протипольські виступи спинити, там де буде потреба навіть силою. Хочемо мати однак запоруку, що польська сторона може нам те саме від себе загарантувати». Натомість польський представник оголосив: «Вияснюємо, що ми дотепер не мали протиукраїнської акції, а оборонна акція польського населення – це акція самочинна, н[е] нами керована. ... В справі протиукраїнських виступів, ініці[й]ованих іншими польськими угрупованнями, заявляємо: якщо в інтересах вирішального чинника буде злапати їх за лоб, то це легко буде зроблено»¹⁹⁸.

Під час зустрічі з В. Горбовим 26 червня 1944 р. польський представник наголосив: «Ми свідомі російської небезпеки і трагізму нашого становища, але не вважаємо за можливе розв'язувати цю небезпеку інакше, як розв'язуємо. Підкреслюю: усвідомлення небезпеки з боку Москви у нас є, і воно зростає». Водночас польський делегат розцінив виголошення діячами ОУН-Б заяв про належність Галичини й Волині до України під владою більшовиків як «лиття води на більшовицький млин»: «Ви наставлені протисовітсько, підносячи претензії до Галичини і Волині, сьогодні, по суті, попираєте позиції більшовиків». Водночас польський делегат засудив вбивства поляків діячами підпілля ОУН-Б: «Ми, а бодай я особисто, схильний вважати, що українське питання треба розв'язати. Але тут знову завважу, що проблему у[країнсько]-п[ольську] не можна вирішити, мордуючи польське населення, або через помсту, яку толерують німці, а в деяких випадках і підтримують». У відповідь представник Проводу ОУН-Б категорично заперечив висунуті проти цієї організації звинувачення у підтримці політики Сталіна: «Ви вважаєте, що у[країнсько]-п[ольську] проблему розв'язати можна перерішуючи вже сьогодні приналежність Вами як “креси всходне” окреслюваних українських західних і північно-західних земель з формального правного стану з перед 1939 року... Тим часом таке ставлення справи, це на практиці теж шкодження українській справі, бо придушення української державності у самому зародку».

¹⁹⁸ Там само. С. 379–381.

Польський делегат у відповідь чітко відокремив ставлення польського уряду від ставлення крайніх правих польських угруповань до вирішення українського питання: «Безперечно, є серед нас угруповання, які так комбінують, є й такі [як] от ендеція, що цілковито заперечують існування Вашого народу, що вважають його інтригою Берліна. Але я думаю, що сьогодні української справи так не належить трактувати. Це питання, яке вимагає розв'язання, що настане за допомогою дипломатії або шаблі. Тільки думаю краще для розв'язання було б, коли б воно настало без залучення третіх чинників».

Український представник погодився на співпрацю ОУН з польським піпіллям «при умові, що ваша сторона зложить реальний доказ свого щирого відношення до української справи, а не буде тут хитрувати. В цілому льояльна постава до української справи тут конечна». На це польський делегат погодився налагоджувати співпрацю за умови припинення будь-яких антипольських дій ОУН-Б: «Очевидно, передумовною, на мою думку, повинно бути припинення з укр[аїнського] боку протипольської акції. Та переконаний, що зараз це дуже важко здійснити з незалежних причин, хоча б тому, що тяжко отак з місця спинити акцію, яка так широко розлилася між масами».

Делегат ОУН-Б заявив, що його організація хотіла прямого виходу або прямого контакту з польським еміграційним урядом: «наші чинники тоді трактуватимуть розмови серйозно, коли бачитимуть, що говорять з найбільш компетентними Вашими чинниками». «Тому пропоную уможливити переговори з найбільш компетентними чинниками в Л[ондоні], практично їх зуможливлуючи відставленням власними можливостями тамтуди делегатів в числі 3-ьох... Коли йде про справу сучасного конфлікту, розмови в цій справі трактувати як окрему справу, зв'язану однак з вислідами тамтої засадничої та узалежненої від конкретної льояльної постави польської] сторони до укр[аїнського] питання, відповідно задокументованої».

Складається враження, що Провід ОУН-Б прагнув залучити до українсько-польських переговорів британські урядові кола як посередників, але польські делегати виступили проти цього. Польський представник заявив, що «краще було б перевести без втручання третіх». Водночас він фактично пригрозив антиукраїнськими діями в разі тривання вбивств поляків: «При тому поінформую, для льояльності, що приготуємо в найкоротшому часі одвегову акцію. Не можемо не реагуватися на масові вбивства поляків, бо компромітуємося перед народом»¹⁹⁹.

Згодом очільник референтури зовнішніх зносин (Р-33) і член Проводу ОУН-Б М. Лебедь так прокоментував наслідки переговорів наприкінці весни й на початку літа 1944 р.: «Розмови продовжувалися ще в травні і червні на тему перемир'я між АК і УПА з пропозицією польської сторони евентуального вилету нашого делегата до Лондону на розмови з їхнім урядом. Під час зустрічі з Василем Мудрим я питав його про можливість його поїздки, але подумавши, він відповів, що погодився б виїхати на розмови до Швейцарії як неутральної країни, бо гадає, що в Англії поляки схочуть його прийняти як колишнього віцемаршалка польського Сейму»²⁰⁰.

Заяви польського делегата з погрозами проведення «відплатних акцій» проти українців у відповідь на антипольську акцію ОУН-Б і УПА не були звичайною

¹⁹⁹ Літопис Української повстанської армії. Т. 26. С. 381–385.

²⁰⁰ Лебедь М. Зовнішньополітична діяльність... С. 191.

декларацією намірів. У липні 1944 р., наприклад, польське підпілля поширило у Львові й околицях листівку «До відділів визволення Львова» з підписом «Комітет визволення Львова» з такими закликами: «Вояки!!! Ідете карати!!! Але не ворога, а бунтівника. Не вояка неприязельського, а бандита... Українська “інтелігенція”, яка стоїть на чолі катів, як і богохульні українські попи, що закликають до різни, є такими самими злочинцями, як і українські хлопи, що йдуть з ножами й сокирами... Тільки тверда, безмилосердна рука польського вояка може врятувати східні землі для Польщі, вигубити злочинців, показати, що польський народ є гідний незалежного життя»²⁰¹.

Антиукраїнський терор навесні 1944 р. на Грубешівщині такою ж мірою сприяв дестабілізації переговорів у Галичині, як погроми на Волині улітку 1943 р. сприяли зриву переговорів. Саме наростання міжнародного протистояння стало одним із визначальних чинників того, що в кінцевому підсумку переговори між українським і польським підпіллям закінчилися невдало. Затриманий органами НКДБ УРСР керівник делегатури польського уряду у Львові Адам Островський 27 серпня 1944 р. засвідчив: «У ході переговорів, які тривали протягом 2-х місяців, обговорювалися питання спільної боротьби проти СРСР та про взаємовідносини й кордони Польської держави та Української самостійної держави, як називали себе українські націоналісти і, як видно, з цих питань в договірних сторін не було згоди, в результаті чого переговори були перервані»²⁰².

Діалог після арештів керівництва польського підпілля й командування АК співробітниками НКДБ СРСР у Галичині наприкінці липня – на початку серпня 1944 р.

Німецькі інстанції залишали територію західноукраїнських земель, і зникав чинник, ставлення до якого було неоднаковим в українських і польських формувань, а отже, виникала передумова для зближення в Західній Україні підпілля польського еміграційного уряду з українським рухом опору на ґрунті взаємного негативного ставлення до СРСР. Навесні 1944 р. ця можливість, однак, була втрачена, чим вдало скористались Німеччина і Радянський Союз. Наприкінці липня 1944 р. ситуація почала змінюватися. Арешти керівництва польського руху опору стали тим ударом, що змусив значну частину вцілілих командирів відділів АК «протверезіти» від ілюзій щодо підтримки їхніх прагнень керівництвом сталінського СРСР. Серед іншого це виявилось у поширенні в Галичині та на суміжних землях угод про взаємодію та неагресію локального характеру між командирами місцевих відділів АК і УПА.

Одним із перших виявів щирого бажання українського громадянства до мирного співжиття з поляками стало рішуче відмежування кіл УЦК від злочинних дій кримінальних елементів, які вбивали поляків і не мали нічого спільного з УПА. У виданому на початку липня 1944 р. зверненні учасників українських визвольних змагань 1917–1920 рр. до української молоді, наприклад, було сказано:

«Ворожі українському народові елементи викликають на нашій землі злочинні виступи проти безборонного – байдуже українського чи польського – населення. Під їх впливом якісь таємні сили нападають на безборонних людей, як українців, так і поляків, вбивають навіть жінок і дітей. Такі злочини викликають спонтанний

²⁰¹ Там само.

²⁰² Держархів Львівської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 111.

протест. Їх осуджує ціле українське громадянство. Якщо – боронь Боже! – між тими, що допускаються таких нелюдських злочинів, знайшлася б українська рука, вона виключає себе із української національної спільноти. Такі одиниці діють на тяжку шкоду нації, тому їх неминуче осудить українська історія»²⁰³.

Вижити супроти спільних ворогів: взаємопорозуміння між УПА і АК

Керівництво українського визвольного руху було зацікавлене здобути прихильність гіпотетичного союзника проти СРСР – країн Заходу, а Польща – посилити опір більшовикам за рахунок підпілля ОУН-Б і УПА як союзників. Переданий командуванню АК «Рапорт № VI за червень 1944 р.» свідчить: «Надзвичайно характерними є дві українські відозви, видані до поляків: одна підписана ОУН, друга – Українською Самообороною. Обидві звинувачують поляків в організації вбивств невинного українського населення і закликають поляків до спільної боротьби проти Німеччини та більшовиків»²⁰⁴.

Характерно, що траплялися випадки, коли місцеві аполітичні польські селяни не хотіли вступати до відділів АК, щоб не провокувати антипольських акцій УПА (подібні відмови, до речі, траплялися на суміжних землях Білорусі, де польські селяни у с. Лютня (окупованому нацистською Німеччиною Краснопольського району Могилевської області) відмовилися вступати до таких формувань). В одному зі звітів команди Львівського округу 3-го обшару АК від 7 червня 1944 р. було відверто констатовано: «Польське населення не хоче організувати самооборону, щоб не дратувати українців і не провокувати тим самим нападів»²⁰⁵.

Після вступу силових структур СРСР на українсько-польське прикордоння подальший воєнний конфлікт між силами УПА і АК був би вбивчим для обидвох сторін. Тому хоча керівництво українського руху опору й брало до уваги плани делегатури уряду Польщі й АК захопити Львів в моменті радянського наступу на місто, українське підпілля не видало наказів проводити антипольські дії на зразок тих, які були організовані на Волині улітку 1943 р., прогножуючи, що так чи так плоди цього протистояння збере більшовицька Росія. 27 липня представники польського підпілля вітали у Львові вступ радянських військ і, запрошені наступного дня на розмови й прийняття, були заарештовані, перевезені до Москви на Луб'янку й засуджені на довгі роки концтаборів²⁰⁶.

Після початку переслідувань членів польського підпілля багато з його учасників змушені були змінити «вектор ворожості» й перемісили його з ОУН-Б та УПА зокрема й українців загалом проти більшовицької Росії. В одному зі звітів ОУН-Б при описі настроїв частини поляків після відновлення більшовицького режиму з цього приводу було відзначено: «Частина тверезо дивиться на характер українсько-польських відносин. “Що було – то було”, це німці штовхнули вас проти нас, а нас проти вас. “Тепер об’єднаємося проти спільного ворога”»²⁰⁷.

²⁰³ Там само. Спр. 70. Арк. 41.

²⁰⁴ ААН. Zesp. 1325. Sygn. 203/XV-20. К. 9.

²⁰⁵ Ibid. Sygn. 203/XV-19. К. 447.

²⁰⁶ Лебедь М. Зовнішньополітична діяльність... С. 191.

²⁰⁷ 14 серпня 1944 р. Нарис огляду подій, життя і боротьби під сов. окупацією з січня 1944 р. до липня 1944 р. Прифронтові події. ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 113. Арк. 47.

Факт того, що протистояння між силами УПА і АК у Галичині в другій половині липня майже припинилося, був зафіксований у документах німецьких окупаційних інстанцій. 31 липня 1944 р., наприклад, у витязі зі звіту групи армій (ГА) «Північна Україна» за липень відділу воєнного управління при генерал-квартирмейстері Генштабу сухопутних військ Німеччини було відзначено: «Народна боротьба між поляками й українцями припинилася»²⁰⁸. У повідомленні від 23 серпня 1944 р. щодо подій групи армій «Північна Україна» констатовано: «Ворожі звернення були переважно спрямовані на спільні удари націонал-українських банд і польських елементів проти німецької окупації»²⁰⁹.

Від середини 1944 р. у політиці українського руху опору щодо поляків відбулися кардинальні зміни: ОУН-Б і УПА фактично відмовилися від антипольського фронту боротьби. У нових геополітичних реаліях за вказівкою Проводу ОУН-Б підпорядковані йому осередки підпілля та командири різних рівнів УПА почали систематично видавати один за одним накази про припинення будь-яких антипольських дій і позитивні зміни у ставленні до поляків. 15 серпня 1944 р., наприклад, О. Гасин видав «Наказ ч. 1», у якому читаємо: «Відношення до спокійного населення польського та інших меншостей на наших землях має бути культурне і чесне»²¹⁰. 1 вересня командир групи «УПА-Захід» Василь Сидор («Шелест») видав таку «Інструкцію ч. 7/44»: «Ми принципово припиняємо антипольські акції»²¹¹. У виданій незабаром, 4 вересня 1944 р., інструкції «До виконання тереновим кущевим провідникам» йдеться: «Задержати всі протипольські акції. Студіювати поляків. Нищити лише сексотів як таких»²¹². У виданому 7 вересня наказі КП ОУН-Б ЗУЗ бачимо: «Ми за ліквідацію конфлікту з поляками, за спільну працю проти спільного окупанта»²¹³.

Характерно, що вияви суттєвих змін у ставленні оунівців до поляків і польського населення до українського підпілля у той час фіксували навіть більшовицькі органи безпеки. 19 листопада 1944 р., наприклад, начальник управління НКДБ Львівської області Александр Воронін інформував своє керівництво: «Крім того, відзначаються факти, коли бандерівці намагаються поширити свій вплив на польське населення і озброїти його проти радянської влади. Так, наприклад, у Львівському районі бандерівцями були затримані 8 осіб поляків, мешканців села Зимня Вода. У бесіді з ними керівник банди говорив: “Вони, бандерівці, тепер поляків не вбивають, а ведуть боротьбу тільки проти збройних сил радянської влади і тих поляків, які підтримують радянську владу”». Житель села Чекурково Перемишлянського району Твердовський Йосиф, поляк, про взаємостосунки з бандерівцями розповів: «Йдучи по місту, мене зустріли бандерівці й цікавилися настроєм до радянської влади й тут же наговорювали на радянську владу. Сам я

²⁰⁸ Україна в другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / збір. і впоряд. В. Косик. Львів, 2000. Т. 4. (1944–1945). С. 161.

²⁰⁹ Fremde Heere Ost (III/Prop.). H.Qu., den 23.8.1944. Feindpropaganda-Lage Osten. Entwicklung vom 1.-31.7.1944, abgeschlossen 23.8. U.S. NARA. T-78. Roll 564. Frame 000065.

²¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 3836. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 1.

²¹¹ Там само. Ф. 3833. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 65–67.

²¹² Там само. Арк. 72.

²¹³ Там само. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 6.

думку бандерівців підтримував. На пропозицію бандерівців допомагати боротися проти радянської влади я дав свою згоду»²¹⁴.

Географічно ініціативи щодо примирення між силами УПА і АК поширились не тільки на Волинь і Галичину, а й на етнічно змішане українсько-польське прикордоння, так зване Закерзоння. Наприкінці 1944 р., зокрема, батальйони АК на Люблінщині не легалізувалися, тобто не здали зброї і продовжували боротьбу проти радянських військ. Дізнавшись про це, Р. Шухевич вирішив негайно запропонувати цій частині АК перемир'я та співпрацю в боротьбі проти більшовиків і скерував на переговори двох своїх уповноважених – Юрія Лоптинського («Калину», який виступив у переговорах під псевдо «Шейк») і Богдана Гвоздецького (псевдо «Емір Бен Кора»). Шухевич усвідомлював, що як львів'яни у переговорах вони ніколи не погодяться на домагання польської сторони щодо Львова. Обидвоє старшин УПА відійшли з відділом окремого призначення в Любачівщину, де оперував курінь УПА «Месники» під командуванням закарпатця, сотника «Залізняка», й де був штаб-бункер Ярослава Старуха – провідника ОУН-Б на Закерзонні. Втаємничений в окремі деталі цих переговорів, член ЦП ОУН-Б Л. Шанковський згадував:

«Звичайно почалася дискусія про кордони, Львів і тим подібні несуттєві справи. Лопатинський і Гвоздецький казали: “Що, ви хочете, щоб ми, уроджені львів'яни, віддавали вам Львів?”. Спочатку переговори не посувалися вперед, бо поляки, мабуть, хотіли розвідати про УПА, як вести з нею переговори. Вони мали дуже перебільшене поняття про УПА й гадали, що західні альянти допомагають УПА зброєю і вирядом. Коли це українці вичули, вони справді привели відділ УПА, озброєний в «стени» [«до зубів» – А. Б.]. Польський старшина вийшов під час перерви між наших хлопців і пробував їх розпитувати про «зжуги», але хлопці йому відповіли, що подадуть інформації тільки на наказ свого безпосереднього командира (навіть не Лопатинського, чи Гвоздецького). Серед української делегації створювалося враження, що поляки думали, що переговори були наказані з боку альянтів, які перекинулись на підтримку УПА, бо АК уявилося, але все-таки хочуть погодити українців з поляками. В першій фазі переговори не дали успіху. Поляки, від'їжджаючи, казали, що мусять порозумітися зі своєю ГК. Лишили зв'язок. Юрко з Гвоздецьким вернулися до Шухевича, щоб здати йому звіт з розмов»²¹⁵.

Інший поінформований про ведення цих переговорів провідний діяч ОУН-Б Іван Гриньох так описав обставини їхнього проведення: «... Старшина Б. Гвоздецький (псевдо Емір-Кора) після розбиття дивізії опинився в одному з відділів УПА і цілком випадково зустрів його в час своєї подорожі Гол. Командир УПА, ген. “Т. Чупринка”. Гвоздецький був особистим знайомим і приятелем ген. Т. Чупринки. Після цієї зустрічі Емір-Кора був відкомандирований до відділу зв'язку при Гол. Військовому Штабі УПА, з доручення якого провадив весною і літом 1945 р. переговори з польським націоналістичним підпіллям, конкретно з військовою організацією ВІН (Вольносць і Неподлеглосць). Він загинув восени 1945 р., виконуючи своє завдання. Наслідком підготовлених розмов, які він вів з ВІНОм, дійшло до нав'язань добрих взаємин з польським підпіллям на українських землях, що

²¹⁴ Держархів Львівської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 167.

²¹⁵ Тис-Крохмалюк Ю. Не забуваймо про наших побратимів! *Вісті Комбатанта*. 1976. Ч. 2. С. 17.

ввійшли в склад т.зв. “демократичної Польщі”, та доведено до спільних воєнних дій УПА і ВІН на цих теренах»²¹⁶.

Подальші домовленості між українським і польським спротивом про спільну боротьбу проти УПА восени 1944 р. були зафіксовані також у документах німецької військової розвідки. 21 листопада, наприклад, у повідомленні для відділу «ФГО» Генштабу сухопутних військ Німеччини констатовано: «В окупованих Советами частинах Галичини в ході спроби встановити зв'язок між УПА і АК для боротьби проти Советів»²¹⁷. В іншому повідомленні «Ставлення поляків до українців» було сказано, що відбуваються спроби укласти «свого роду громадянський мир між АК і УПА», але водночас «ворожість між УПА і армією Берлінга триває далі»²¹⁸.

З польського боку зближення з українським підпіллям на зламі 1944–1945 рр. спричинив великий погром АК з боку НКВС і НКДБ як у Західній Україні, так і на території Східної Польщі²¹⁹. Використавши поляків, більшовики цинічно зрадили своїх колишніх союзників і наприкінці 1944 р. вдалися до їхнього прямого переслідування, послуговуючись крилатим висловом «Мавр зробив свою справу, мавр повинен піти геть». Лише у Львівській області до кінця лютого 1945 р. заарештували понад 600 вояків АК, не враховуючи інших поляків, затриманих за належність до політичних партій чи об'єднань або за колишню службу в німецькій поліції як фольксдойче. Наприклад, на 5 січня 1945 р. співробітники Управління НКВС УРСР у Львівській області заарештували у Львові 635 поляків, серед яких було 423 польських «фольксдойче» (між ними колишніх службовців німецької кримінальної поліції), й у Дрогобичі 196, а тільки протягом 4 січня – 333 поляки. У них конфісковано кілька пістолетів, 520 патронів, 44 радіоприймачі, понад 1 000 антибільшовицьких листівок²²⁰. На 25 лютого 1945 р. НКДБ Львівської області заарештувало 1 262 польських націоналістів, серед них 92 членів «Сторонництва Людового» і 368 вояків АК²²¹.

Цікаво, що звістки про пошуки партнерства між УПА і АК у боротьбі проти СРСР на початку 1945 р. і далі доходили до відома німецької військової розвідки. Наприклад, 10 лютого 1945 р., у повідомленні відділу “ФГО” Генштабу сухопутних військ Німеччини для командування військово-повітряних сил Німеччини вказувалося, що стосовно ОУН і УПА «незалежно від цього поляки шукають і тимчасовий зв'язок, і співпрацю в спільній боротьбі проти більшовизму [das Polentum, obgleich dieses augenblicklich Verbindung und Zusammenarbeit im gemeinsamen Kampf gegen den Bolschewismus sucht]»²²².

²¹⁶Гриньох І. Дивізія і українське підпілля. *Броди*. Мюнхен, 1951. С. 48–49.

²¹⁷Frontaufklärungs-Leitstelle I Ost (Rü. T.). Tgb. Nr. 27864-44 geh., Az.: Rü-T 22 Slowakei. O. U., dem 21.11.44. An OKH Gen. St. d. Heeres, Fremde Heere Ost. Betr.: Zur Lage im Sowjet-besetzten Gebiet. *U.S. NARA* T-78. Roll 566. Frame 000454.

²¹⁸Das Verhältnis der Polen zu den Ukrainern. *U.S. NARA*. T-78. Roll 569. Frame 000896.

²¹⁹Цепенда І. Є. Спроби та наслідки порозуміння польського підпілля з радянськими військами в Західній Україні (1944–1945 рр.). *Актуальні проблеми державного управління: збірник наукових праць Української Академії державного управління при Президентіві України (Львівський філіал)* / за заг. ред. А. О. Чемериса. Львів: Кальварія, 2001. Вип. 5. С. 309–315.

²²⁰Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 213. Арк. 3–3 зв.

²²¹Там само. Спр. 228. Арк. 47.

²²²Frd. Heere Ost (III/Prop). H.Qu., den 10.2.45. Abschrift Geheime Kommandosache! Kommando der Luftwaffe Inspekteur des ostvölk. Personals d. Lw. Br. B. Nr. 38/45 g. Kdos. Vortrags-Notiz. *BA-MA*. RH 3/478. Bl. 277–280.

Згодом, у травні 1945 р., військова розвідка радянських військ у звільненому від німецьких військ містечку Ржичане неподалік Праги знайшла копію листа М. Голембйовського з позначкою «м. Львів 7 січня 1945 року на адресу делегата УПА Віктора». В цьому листі заступник коменданта АК «Богуміл» писав:

«Надзвичайно радий Вашому листу. Питання, про яке Ви пишете, становить великий інтерес як для Вас, так і для нас. Пошук української угоди є невідкладною справою на сьогодні й завтра для майбутнього наших двох народів. Не будемо дивитись на наші та Ваші помилки, нехай вони не озлобляють нас, а повчають. Наша ситуація однакова, ми мали і маємо спільних ворогів. Як нас, так і Вас однаково били колись, б'ють і зараз. Німеччина і Росія – споконвічні вороги Польщі й України. І сьогодні, коли обидві ці могутні сили ведуть між собою боротьбу, ми замість того, щоб радіти, або хоч би, затамувавши подих, відсидітись, ведемо війну. Наша доля, наші дії, життя наше – нерозривні. Звідси, доля наша – тільки згода. Крім цього, скажу, що Англія і Америка, попри результати конференції [Ялтинської – А. Б.] повністю на нашому боці... Кров, пролита разом від більшовицької кулі Ваших і наших партизанів – солдат на нашій древній, разом освоєній землі, сьогодні закликає нас завершити справу [відмовитись від протистояння АК і УПА – А. Б.]».

«За нашу і вашу свободу»: примирення вздовж усієї лінії фронту взаємного протистояння між збройними формуваннями польського підпілля і УПА

Фактична зміна статус-кво земель Волині та Галичини після того, як вони увійшли до складу СРСР, вплинула на зміну позиції польського підпілля й змусила його відмовитися від декларативних претензій на ці території. За визнанням польського дослідника Єжи Кохановського, у питанні східного кордону й переселення з території Західної України поляки «у 1945 р. взяли до відома остаточність та невідворотність змін»²²³.

Важливо зазначити, що на зламі 1944–1945 рр. СБ ОУН-Б суворо карала членів своїх низових ланок за будь-які ексцеси проти поляків. Тоді ж пропаганда ОУН змінила тональність і стала трактувати вбивства поляками сотень українців як злочинні дії «більшовицьких агентів». Навесні 1945 р. Провід ОУН-Б скерував Я. Старуха для встановлення контактів із польським підпіллям. Він шукав зустрічей з головним керівництвом польського підпілля, але воно з різних причин утримувалося від цього. Водночас низові ланки ОУН у Польщі написали десятки листів до низових ланок АК і формувань Національних Збройних сил (НСЗ) (Narodowe Sily Zbrojne) з пропозиціями негайно припинити будь-яку ворожу діяльність одні проти одних і розпочати переговори. Такі переговори відбулися у багатьох місцях. Зокрема, улітку 1945 р. Я. Старух, сотник Ю. Лопатинський («Калина») і організаційний референт Ярослав-Любачівського окружного Проводу ОУН «Корнійчук» брали участь у переговорах із представниками ВІН Томашівського повіту. Завдяки досягненню зв'язку з керівництвом польського підпілля Старух якийсь час підтримував зв'язок із ЗЧ УГВР і закордонним центром ОУН. У січні 1946 р. він видав спеціальну інструкцію, якою заборонив під час переговорів із польським підпіллям заторкувати питання про майбутній українсько-польський кордон. Під

²²³Kochanowski J. Przesuniecie granic. *Karta*. Warszawa, 1994. S. 64–69.

час допиту 16 лютого 1948 р. Володимир Порендовський засвідчив, що «оунівці весь час добивалися переговорів із головним керівництвом ВІН», але представники польського підпілля «з багатьох причин утримувалися від цього»:

«На зламі 1944–45 рр. ОУН ... гостро наказувала за всякі ексцеси учасників своїх низових ланок проти поляків. Для встановлення контактів із польським підпіллям навесні 1945 року до Польщі був висланий член Центрального проводу ОУН Ярослав Старух. Низові ланки ОУН у Польщі писали десятки тисяч листів до низових ланок АК, ВІН і НСЗ з пропозиціями негайно припинити будь-яку ворожу діяльність і розпочати переговори. Переговори відбувалися у багатьох місцях. Улітку 1945 року Старух, сотник Шейк, він же “Калина” [Юрій Лопатинський – А. Б.] й організаційний референт Ярославо-Любачівського проводу ОУН “Корнійчук”, брали участь у переговорах із представниками ВІН Томашівського повіту. У 1946 році Старухом була видана спеціальна інструкція, в якій було заборонено в переговорах із польським підпіллям торкатися питання про майбутній польсько-український кордон, щоб не розривати встановлені контакти. Вже з листа Старуха до Бандери мені стало відомо, що Старух мав контакт із керівництвом польського підпілля»²²⁴.

Пропагандистські структури ОУН-Б від найнижчих до найвищих рівнів розіслали вказівки проводити агітацію українсько-польського зближення. У пересланій 4 березня 1945 р. начальникові НКВС Львівської області Євгеніві Грушку «Інструкції для агітатора» було вказано на доцільність обстоювати в пропаганді «інтереси поневолених народів у боротьбі проти поневолювачів». Рекомендовано переконувати «членів національних меншин в Україні (поляків) в індивідуальних розмовах про конечність спільної боротьби проти більшовиків і в даремності їх виступу проти нас»²²⁵. У спецдонесенні керівникові НКВС УРСР В. Рясному від 24 квітня 1945 р. говорилося, що біля сотні повстанців о 23-й годині 22 квітня оточили все село Бортків за 10 км від с. Красне й зібрали 90 мешканців села на мітинг. На ньому було оголошено, що «війна Радянського Союзу проти Німеччини наближається до кінця й незабаром розпочнеться війна ОУН проти більшовиків і в спілці націоналісти з Польщею завоюють самостійну Україну»²²⁶. 14 травня в інформації в Москву членові ЦК ВКП(б) Шамбергу констатовано: «Українські та польські націоналісти у зв'язку із закінченням війни посилили серед населення та учасників своїх банд агітаційну роботу про те, щоб “не здавати зброї, не вірити радянській владі про закінчення війни, що війна ще не закінчена, вона тільки починається”». Проте тут же констатували, що польське підпілля і далі поширює антиукраїнські чутки, ніби «Англія та Америка будуть воювати проти Радянського Союзу, звільнять від радянської влади Західну Україну разом зі Львовом і передадуть її польському еміграційному урядові»²²⁷.

Тим часом контакти між командирами УПА і АК на місцях тривали. Про те, що представники досить високих рангів з обох боків намагалися знайти шляхи до примирення, свідчить інший факт. У жовтні 1945 р. у с. Великий Кут Рівненського району

²²⁴ Копія. Сов. секретно. Экз. единственный. Протокол допроса гор. Львов 1948 года, февраля 15 дня Порендовского Владимира Ивановича. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 2. Арк. 208–209.

²²⁵ Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 228. Арк. 115.

²²⁶ Там само. Арк. 159.

²²⁷ Там само. Спр. 213. Арк. 42.

Тернопільської області відбулася зустріч представника АК генерала Сальського з «Енеєм» (Петром Олійником) – керівником Південної групи УПА, яка діяла в той час на півдні Рівненської та півночі Тернопільської областей. Як пізніше з'ясувалося, метою зустрічі були переговори щодо спільної боротьби ОУН і АК з радянською владою. Дійти остаточної згоди тоді не вдалось, але таке спілкування свідчить про бажання керівників ОУН закласти підвалини співробітництва з польським підпіллям²²⁸.

В однаковому статусі політичних емігрантів: переговори за межами України і Польщі

Важливо зазначити, що від початку 1945 р. на співпрацю з польським еміграційним урядом все більше орієнтувалися ті українські політичні чи громадські діячі, які доти вважали доречним шукати підтримки національних аспірацій українців з боку тогочасної Німеччини. 4 січня 1945 р. у повідомленні команди спецпризначення № 15 СП і СД у Словаччині для Й. Вітиски констатовано: «При тому національні українці у своїй необхідній боротьбі проти більшовизму розраховують на сильну підтримку національних поляків у Лондоні [Dabei rechnen die Nationalukrainer in ihrem dann notwendigen Kampf gegen die Sowjets sogar auf starke Unterstutzung seitens der Nationalpolen in London]»²²⁹.

За кілька місяців після цього, 24 квітня 1945 р., в одному з наказів командир створеної тоді на основі українських формувань німецьких військ Української Національної Армії (УНА) й голова Українського Національного Комітету Павло Шандрук зафіксував негативне ставлення очолюваного ним представницького органу «до польського уряду в Любліні» й водночас готовність до налагодження контактів із польською армією під командуванням генерала Владислава Андерса на боці альянтів²³⁰. Згодом на еміграції після закінчення Другої світової війни П. Шандрук зауважив, що саме факт трактування вояків дивізії Ваффен-СС «Галичина» (наприкінці війни перейменованої в першу українську дивізію УНА) громадянами Польської держави врятував їх від примусового вивезення до СРСР. 20 лютого 1947 р. він так висловив своє дружнє ставлення до поляків у листі колишньому чиновникові польського міністерства інформації і преси майору Станіславу Папроцькому: «Я є українським патріотом, який бачить можливість існування Української держави і може навіть народу в концепції найближчого політичного й мілітарного польсько-українського співробітництва. Я боровся за Польщу, бо вважав, що тим боровся й за Україну»²³¹.

Нового розвитку набули також переговори між представниками ОУН-Б і представниками польського еміграційного уряду. Очевидець тих подій Євген Стахів так згадував про українсько-польські переговори у 1945 р.: «С. Врецьона нав'язав контакти з польськими дипломатами Стемпковським і Чапським у Парижі. Нам

²²⁸Телеховський Ю. Українсько-польські відносини: деякі факти та міркування щодо об'єктивної оцінки минулого. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Київ, 2001. № 2 (17). С. 498.

²²⁹Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei u.d.SD in der Slowakei. Sonderkommando z.b.V. 15.III Tgb. Nr.197/45. Am./Ha. An den Befehlshaber der Sipo. u. des SD Slowakei SS-Obersturmbannführer Dr.Witiska. Betr.: Wlassow-Aktion. gez.SS-Sturmbannführer u.Kdr. *Bundesarchiv in Berlin-Lichterfelde* (далі – ВА). R 70. Slowakei/223.

²³⁰Боляновський А. Дивізія «Галичина». Історія. Львів, 2000. С. 428.

²³¹APISM. Collection No 30 – Stanisław Paprocki collection. Sygn. 30-1, teczka 6.

допомагав син міністра УНР в екзилі Олександра Шульгина Ростислав Шульгин. Я також допоміг зустрітися на швейцарському кордоні М. Лівіцькому з О. Шульгиним, а опісля В. Горбовому з Є. Врецьоною і польськими дипломатами»²³².

Нові переговори відбулися 26 червня 1945 р., їх з українського боку вели Олександр Сокіл і Степан Ленкавський, їм допомагали Ростислав Шульгин (син Олександра Шульгина) і єпископ Іван Бучко. У Римі тоді перебував секретар ГСЗС УГВР Микола Лебедь, який керував цими переговорами. З польського боку керував розмовами міністр і уповноважений амбасадор польського уряду в Лондоні Станіслав Яніковський, полк. І. Жаба, полк. Пелчинський та ін. Під час нової фази перемовин «на нейтральному терені» один із представників ОУН-Б так пояснив позицію своєї організації:

«Українсько-польська конфедерація – це справа людей доброї волі, особиста думка, не концепція офіційних чинників, і зараз, у нашому випадку, не можемо на ній спинитися. Західноукраїнські землі є корінем українського самостійницького руху. Всі українці є переконані, що без тих земель українська самостійна держава постати не може. Зрештою й для спільної протибольшевицької боротьби віддадуть ці землі неспівмірно більше услуг, якщо вони входитимуть в склад України, ніж як би вони належали Польщі. ... Хочемо ліквідувати побічні, другорядні фронти боротьби. Таким другорядним фронтом є українсько-польський фронт. Від етнографічного принципу відступити не можемо з огляду на український внутрішній визвольний фронт, фронт краєвий, який безпосередньо веде боротьбу з ворогом. ... Не завадить на маргінесі пригадати, що маючи перед очима довоєнний досвід, західно-українські землі стали б тягарем для польської держави. До того ж границя Польщі мала б пересунутися далеко ще на захід»²³³.

Переговори тривали й надалі. У протоколі ведення чергових перемовин 16 серпня 1945 р. зафіксовано, що український делегат тоді визнав: «представник Польського Уряду є уповажнений переговорювати з українцями», тоді як польський делегат вказав на доцільність приєднання українців до концепції «межимор'я» («інтермаріум») і згадав, що «українсько-польські переговори в краю між ОУН і Армією Крайовою в справі українсько-польського порозуміння підтверджуються. Польський Уряд у Лондоні уповажнив п. амбасадора Яніковського продовжати ці розмови, переносючи їх у площину переговорів з Польським Урядом». Польський делегат також заявив, що польські політики будуть вести основні переговори тільки з представниками керівництва УГВР, хоча й будуть контактувати з діячами інших українських політичних середовищ: «З другої сторони є українські групи, які хотіли б говорити з представниками Польського Уряду на спільні теми. Як пункт виходу ставлять інші справи: нав'язуючи до років з-перед 1939, до часів Парламентарної Репрезентації, або нарешті сягаючи до людей, що гуртувалися біля “Бюлетину польсько-українського”». В імені п. Яніковського стверджую, що ми з ніким іншим не розм[о]вляли, бо хотіли ставити нашу справу в цілій ширині так, як ми її зачали. Але не резигнуємо з розмов інформаційних з тими групами. З другої сторони кажу одверто, що не можемо поминути людей, які політично відігравали велику роллю в бувшій Польщі. Отже, щоб усунути стан непевності, запевнюємо Вас, що

²³² Панченко О. Микола Лебедь. Полтава, 2000. С. 109.

²³³ Літопис Української повстанської армії. Т. 26. С. 390–393.

не будемо змагати до вигравання українських груп одної проти другої. Навпаки, якщо це йде Вам на руку, будемо змагати до порозуміння і знайдення спільної мови для нас усіх. Нашою базою є розмови з Панами». У відповідь представник УГВР наголосив на тому, що «незалежно від останніх змін міжнародного положення, від зміни положення Польського Уряду та від погіршення українсько-польських відносин, незмінним остається положення обох народів, т. зн. оба народи ввійшли в фазу стабілізації окупаційної дійсности» й тому «йшло нам про те, чи не можна б найти способів співдії проти спільного ворога в таких обставинах». Представник польського уряду заявив, що польські політики дотримуються такої думки й наголосив на потребі переходу діалогу у фазу практичної співпраці проти СРСР: «Саме сьогодні ми з п. Яніковским устійнили разом, що з такого заложення положення польського й українського народів нам і треба виходити. ... Перша розмова з п. Яніковским так водиться повинна б бути інформативна. А далі треба б приступити до обговорення нашої співпраці й спільної боротьби взяти бика за роги»²³⁴.

Уже 20 серпня 1945 р. міністр польського уряду й амбасадор в Італії Станіслав Яніковський під час нових розмов так виклав позицію свого уряду щодо співпраці українців: «Від [лондонського] уряду дістав уповажнення переговорювати зо всіми [українськими] політичними групами. Як базу трактує переговори з нами, які зрештою були започатковані ще в краю, розмови ж з іншими [українськими] групами бере інформативно. ... В Римі був поль[ським] амб[асадором] при Ватикані, до політики поль[ського] уряду в тому часі по відношенні до укр[аїнців] ставився критично. ... Зараз інтересні були б для нього інформації про українську визвольну боротьбу, заки приступити до перспектив укр[аїнсько]-поль[ської] співпраці та платформи порозуміння»²³⁵.

«Інтермаріюм» може бути платформою нашої спільної боротьби проти большевиків

Представник польського еміграційного уряду 24 серпня 1945 р. оголосив, що концепція «межимор'я», або «інтермаріюм», «може бути платформою нашої спільної боротьби проти большевиків»: «Ми мусимо аліянтам представити нашу концепцію, яка була б для них переконлива... Обережні вони щодо концепції самостійної України, яка ніколи ще не існувала, а в потенції така сильна держава. Що може їх забезпечити й загарантувати перед майбутніми кроками тієї держави, якби таку вони створили! Тому, на мою думку, проблема самостійної України може в сьогоднішній мент бути видвигнена тільки в супроводі інших подібних проблем, на фоні того роду організації, як нпр. «інтермаріюм». ... Вихідною точкою мого уряду в українській справі є умова з Петлюрою, але є й польські чинники, які тої концепції не узнають або взагалі ніякої не мають».

На це представник УГВР виклав нове бачення українськими націоналістами концепції межимор'я як одного з головних геополітичних орієнтирів

²³⁴ Стенограма українсько-польської розмови, що відбулася на нейтральному терені, дня 16 серпня 1945 р., між делегатами Закордонного Представництва УГВР і делегатом польського уряду в Лондоні. *Літопис Української повстанської армії*. Т. 26. С. 393–402.

²³⁵ Протокол з українсько-польської розмови, що мала місце 20.УП.1945 між двома уповноваженими УГВР і двома польського уряду; з польської сторони уповноважені мін. Р. Я. і пор. [І. Жаба]. *Літопис Української повстанської армії*. Т. 26. С. 403.

антибільшовицького резистансу України у боротьбі проти СРСР: «Такої співдії з підсоветськими народами шукали ми давніше, стараючися утворити спільний антибільшевицький фронт характеру радше стратегічного. Знайдення з польським народом спільної платформи протисовєтської боротьби усунуло б найбільшу трудність у творенні антибільшевицького фронту й будові валу від Кавказу до Балтійського моря. Такий союз спільної боротьби є реальніший від концепції Межимор'я, бо базувався би на двосторонніх порозуміннях заінтересованих народів, хоч і співпраця південносхідних народів Європи має своє значення. УГВР від довгого часу старається всі сили зосередити на головному фронті боротьби, а ним є фронт антисовєтський. Всі інші конфлікти України з сусідніми народами трактує як побічні фронти боротьби і старається довести до відпруження або повної ліквідації тих відтинків. Польсько-український конфлікт вважаємо в теперішньому положенні обох народів другорядним фронтом боротьби. ... Найтривкішою основою для співпраці на загальній платформі є раніші двосторонні контакти й порозуміння між народами, що мають між собою спірні справи. Навіть, коли б закордоном удалося дійти до порозуміння відносно якоїсь загальнішої концепції, то це було б емігрантське порозуміння, яке осталося б без впливу на фактичне взаємовідношення між обома народами в краю. Розвиток подій між обома народами на рідних землях є рішальний для дальшого укладу відношень між ними». Представник ЗП УГВР оголосив, що вони чекають зв'язкового з України, який передасть повідомлення про схвалення ідеї межимор'я керівництвом УГВР: «Ми ждемо приїзду чоловіка, уповажаненого ширшим збором виключно для постановки цілості справи Межимор'я». У відповідь делегат польського уряду наголосив на потребі ведення розмов польського і українського підпілля на етнічно змішаних землях як речників «підпільних держав» обидвох народів: «Тим часом можемо продовжати краєві розмови в напрямі обостороннього визнання права до державної самостійности, що піднесене пресою з обох сторін було б великим кроком вперед в українсько- польських взаємовідносинах»²³⁶.

Після формального закінчення Другої світової війни під час однієї з чергових зустрічей 3 вересня 1945 р. делегат УГВР заявив про те, що геополітично СРСР є і найближчим часом буде головним ворогом прагнень українців і поляків до реальної національної і державної самостійности: «Розвиток політичних подій у повоєнній Європі йде в напрямі стабілізації нових державних кордонів і сфер впливу переможних великодержав. Для українського й польського народів, яких землі опинилися під владою ССРСР, така стабілізація територіяльно-політичного поділу Європи створює перспективу довголітньої й затяжної визвольної боротьби проти того самого окупанта, який обом народам несе небезпеку розкладу й знищення. ... Продовжуючи розпочаті в краю українсько-польські переговори на еміграційному терені, Закордонне Представництво УГВР стоїть дальше на становищі потреби ліквідації другорядного, з погляду загрозливого для обох народів факту совєтської окупації, відтинку міжнаціональних напружень, з метою розглянути передумови й практичні можливості спільної оборони перед Сов[єтским] Союзом».

²³⁶Протокол польсько-української розмови, що відбулася 24.08.45, між дв[ома] уповноваженими] представниками УГВР [і] уповн[оваженими] поль[ського] уряду пп. Я. і Ж. п[ольська] ст[орона]. *Літопис Української повстанської армії*. Т. 26. С. 404–408.

Він же запропонував надалі розбудовувати співпрацю з польським еміграційним урядом на таких взаємовигідних засадах:

«1) Обостороннє визнання за обома народами права до незалежних, суверенних держав на їхніх етнографічних територіях.

2) Обостороннє зобов'язання не вести протисовєтських партизанських акцій на етнографічних землях другого народу без попереднього узгодження плану таких акцій між Військовими Штабами обох визвольних Армій, а зокрема: неофіційна, але зобов'язуюча заява зо сторони Польського Уряду займати в майбутньому негативне становище до таких польських акцій на українському терені, за які спадали б репресії на населення того терену.

3) Обостороннє зобов'язання примінювати на підсовєтських теренах такі самі міри поступування в відношенні до власних шовіністичних елементів, що в совєтському адміністративному апараті помагають окупантам винищувати другий нарід, які є прийняті в відношенні до шкідників власного народу та трактувати їх нарівні з агентами НКВД.

4) Обостороннє зобов'язання заперестати в краю й поза його межами не тільки всякої письменної, але й усної пропаганди про[ти] себе як на відтинку внутрішньої, так і закордонної [політики], та протидіяти й поборювати образливі для чести й почувань другого народу виступи власних нездисциплінованих шовіністичних кругів».

Представник УГВР запропонував договірним сторонам взяти на себе дво-сторонні зобов'язання: «а) вилучити шовіністичні й імперіалістичні основи з системи національного виховання, які заторкають принцип суверенних прав обох народів на їх етнографічних землях; б) переводити позитивну популяризацію в пропаганді та вихованні ідеї суверенності обох народів на їхніх етнографічних землях». Визначальними при цьому мали стати «узгодження спільних виступів на закордонному форумі та оборона інтересів національно-визвольної політики обох народів перед чужинцями».

Водночас представник УГВР піддав критиці так званий ПКНВ та квазі-уряд УРСР як структури, що позиціонували себе речниками інтересів польського й українського народів: «Обостороннє прийняття до відома, що до часу створення легалізованих свобідним демократичним вибором урядів суверенних держав обох народів на їх етнографічних землях виразниками політичної думки й політичних стремлінь тих народів не є примусово або підступно накинені більшовиками їхні агентурні уряди для обох країв, але незалежні від впливу більшовицького окупанта керівництва визвольної боротьби обох народів».

Делегат ЗП УГВР підбив підсумки зроблених ним пропозицій польській стороні: «Узгодження поглядів на вище наведені справи та зафіксування тих узгоджень в обов'язуючій формі вважаємо ... передумовою для спільного розглянення практичних можливостей співдії для оборони суверенності обох народів перед більшовицьким окупантом. Ці можливості такі: 1) Технічні форми практичної співпраці на проти-совєтському відтинку. 2) Польська пропозиція української участі в «інтермаріум». 3) Українська пропозиція участі відповідних польських кругів в АБН. 4) Створення спільного українсько-польського Бюра для підготовки опінії обох народів в напрямі майбутнього союзу між обома державами та для узгоднювання кожночасних акцій

закордонної політики перед альянтами. 5) Створення Правничої Комісії для перевірки границь обов'язковості давніших міжнародних зобов'язань, для вироблення проєктів майбутнього державного союзу та забезпечення прав національних меншин»²³⁷.

За два місяці, 30 жовтня 1945 р., В. Горбовий так відзвітував С. Бандері про наслідки вивчення й пропозицій реалізації проєкту українсько-польської співпраці: «Весною 1945 р. почали вестися переговори з АК, а посередньо навіть з польським правлінням у Лондоні. Я був виготовив проєкт договору між УГВР з польським Лондоном, що брав під увагу “статус кво”, ненапад, а навіть співпрацю та об'єднання поневолених Москвою народів. Краєвий Провід АК був би може навіть склонний ту річ формально сфіналізувати, але політичні польські чинники, а головно їх Лондон, як я вспів висондувати, такого пакту заключити не хотіли і з тим до часу мого виїзду з краю, зволікали»²³⁸.

Одним з головних прихильників ідеї порозуміння з українськими патріотами у середовищі польських еміграційних політичних кіл був генерал Владислав Андерс та його однодумці. 18 листопада 1945 р. С. Бандера у листі Р. Шухевичу окремо згадав про налагодження зв'язку з польськими емігрантськими колами:

«Ось тепер поляки висувають свою концепцію “межимор'я” – спільного союзу держав між Балтійським, Чорним і Адріатичним морями... Саме тепер поляки виступили з пропозицією домовитися з нами. Розпочалися різні вступні переговори ..., а ініціатива виходить з кіл Андерса. Ми будемо стояти на тих позиціях, що і на минулих переговорах. Все ж треба домовитися з ними. Труднощі будуть ті самі, що і раніше – на основі спірних територій. Можна було би замість етнографічного принципу прийняти форму вільного самовизначення (державної належності) корінного населення спірних територій з пропозицією про здійснення деяких переселень, які зобов'язані провести окупаційні держави. У деяких наших людей є побоювання, що це мало б поганий відгук серед українців. На мою думку, така формула для нас, по суті, нічого не змінює, бо наші території самовизначаються до України. А така постановка питання ставить поляків у становище, при якому їм буде важко протистояти такому загальноприйнятому принципіві. Треба сказати, що з розмов із поляками щось вийде, вони бажають мати з краю [західноукраїнських земель – А. Б.] підтвердження про врегулювання взаємовідносин між УПА і АК»²³⁹.

Про домовленості між представниками польського еміграційного уряду й керівництвом УГВР у 1945 р. на еміграції з часом стало відомо також діячам ОУН-Б і воякам формувань УПА у Західній Україні. Заарештований радянськими органами держбезпеки керівник політичної референтури Борщівського районного проводу ОУН «Бий» (В. Шморгун) на допиті 20 березня 1946 р. засвідчив: «Наприкінці 1945 р. серед членів організації була розповсюджена інформація закордонного бюро Центрального Проводу ОУН про те, що влітку того ж року відбулися переговори ватажків українського та польського націоналістичного підпілля. Представником від ОУН був В. Мудрий, який виступав від імені УГВР (Українська головна визвольна

²³⁷ Українські умовини для українсько-польської співдії. *Літопис Української повстанської армії*. Т. 26. С. 408–410.

²³⁸ Там само. Т. 26. С. 411–414.

²³⁹ Перевод с украинского. Другу «Туру» и друзьям. 18.XI.45 года. Слава Украине. Ваш Степан. Перевел с украинского сотрудник УББ МВД СССР мл. лейтенант Вакуленко. *ГДА СБУ*. Ф. 65. Спр. С-9079. Т. 2 (додаток). Арк. 15.

рада), яка виникла влітку 1944 р. з метою об'єднання всього українського націоналістичного елемента. Представники АК і ОУН домовилися про припинення сутичок між собою і об'єднання своїх сил для збройної боротьби проти радянської влади і ПКНВ (Польського Комітету Національного визволення). На цих переговорах залишилося невирішеним питання території та майбутніх кордонів самостійної України. ОУН і АК зобов'язались також активно протидіяти переселенню поляків з українських земель і українців з польських. Цим досягалась мета використати відповідним чином населення як базу постачання людськими, продовольчими та іншими ресурсами для забезпечення потреб підпілля».

У жовтні 1945 р. в Чортківському районі група поляків, об'єднавшись із боївкою ОУН під керівництвом «Голуба», здійснила напад з використанням вогнепальної зброї на с. Шидлівці і пограбувала сільський кооператив. Заарештований поляк І. С. Хігер на допиті розповів, що він повернувся до батьківського дому в село Залісся після демобілізації з польської армії з наміром забрати свою родину й виїхати по каналу переселення відповідно до угоди між УРСР та ПКНВ від 9 вересня 1944 р. Однак в результаті спілкування з керівником військової референтури районного Проводу ОУН «Смерекою» відмовився від цього наміру і на пропозицію останнього обладнав у своїй домівці схрон для оунівців.

Крім наведених фактів, у доповідній записці зазначалося також, що виявлено багато випадків, коли націоналістично налаштовані поляки з числа місцевих жителів контактували з керівниками підпілля ОУН і УПА, забезпечували оунівців харчами та одягом, активно допомагали уникати переслідування з боку радянських військових підрозділів та спецчастин. Виходячи з аналізу архівного документа, можна стверджувати, що контакти між представниками польського та українського націоналістичного підпілля були на рівні як керівного складу, так і рядових його членів. У них було обопільне бажання припинити боротьбу між собою й укласти угоду про співробітництво для озброєного опору відновленню радянської влади на західноукраїнських землях.

Аналогічну тенденцію можна відстежити й за іншими документами того часу. Так, у «Звіті командира УПА про спільну українсько-польську акцію проти загонів НКВС і Війська Польського 27–28 травня 1946 р.» йдеться про численні контакти деяких керівників відділів УПА та ВІН (одного з кількох формувань, що становили польське націоналістичне підпілля), які діяли на Закерзонні. Головною їхньою метою було вироблення спільних заходів для нападу на м. Грубешів. У спогадах одного з учасників подій читаємо: «УПА протягом 1945–1946 рр. отримала від польських передових людей, від груп польської громадськості численні листи, в яких вони одноставно заявляли за співпрацю з українським народом. Протягом літа, осені і початку зими 1945 р. ми мали багато доказів, що польське суспільство у більшості змінило своє ставлення до українського населення на більш позитивне»²⁴⁰.

Однак через невирішеність територіального питання та невизначеність кордонів майбутніх незалежних Польщі та України, всеохопної угоди, обов'язкової для виконання всіма учасниками націоналістичного підпілля, досягти тоді так і не вдалося. Водночас «дипломатія» низів, тобто пересічних українців і поляків, допомагала встановленню порозуміння між ними, щоправда, на основі спільного протистояння диктатурі більшовицького режиму.

²⁴⁰Телеховський Ю. Українсько-польські відносини... С. 500–501

Згодом М. Лебедь так підсумував результат ведення розмов ЗП УГВР із представниками польського еміграційного уряду в 1945 р.: «Перервані у Львові розмови продовжувалися ще в Римі в 1945–1946-их рр. між представниками УГВР і польського уряду в Лондоні. Учасниками розмов від Генерального Секретаріату закордонних справ УГВР були Олександр Сокіл і Степан Ленкавський, а від польського уряду – міністер Станіслав Яніковський, уповноважений посол у Римі, та І. Жаба, старшина Армії генерала В. Андерса. Допомагав нам посередньо в розмовах Ростислав Шульгин, син Олександра, що жив у Швейцарії і знав особисто Яніковського, а також єпископ кир Іван Бучко, до якого польські делегати звернулися за рекомендацією. В розмовах польські делегати підтвердили й прийняли головні пункти підписаного у Львові Протоколу, але заявили, що польський уряд поважає підписані раніше міжнародні договори, а між ними й угоди між Пилсудським і Петлюрою і що в інтересі обох сторін є створення конфедерації Польщі й України, яка може принести позитивну розв'язку спірних проблем, а зокрема проблему національно мішаних теренів. На тому розмови в половині 1946 р. закінчилися. Так само тоді в 1945–1946-их рр. відбувалися ще зустрічі й розмови між представниками УПА й польської підпільної організації “Wolność i Niepodległość” (ВІН) на т. зв. Закерзонні з метою узгодження збройних акцій проти НКВД і польських поліцейних відділів. В розмовах брав м. ін. участь старшина УПА Євген Штендера і на доручення генерала Т. Чупринки-Шухевича підполковник Юрій Лопатинський. Збройні відділи УПА й ВіНу провели в травні 1946 р. спільну акцію на місто Грубешів, де містилися більші відділи польської поліції»²⁴¹.

Втрачений шанс геополітичного партнерства

У кінцевому підсумку після нацистської окупації Волинь і Галичина не дісталися ні українцям, ні полякам. Парадоксально, але окупація Львова Червоною армією стала зламним моментом, що зумовив припинення українсько-польського конфлікту в Галичині. Певним чином цьому посприяли й радянські депортації. Серед іншого більшовики цинічно намагалися пояснити їх проведення бажанням покласти край збройному українсько-польському протистоянню, яке насправді самі ж лицемірно підтримували спочатку від весни 1943 р. на Волині й згодом у Галичині, а після відновлення більшовицького режиму заохочували вступ поляків до винищувальних батальйонів НКВС УРСР/СРСР для використання у боротьбі проти українського спротиву.

Наприкінці війни один з українських націоналістів зробив запізнілий висновок, адресуючи його представникам як українського, так і польського підпілля: «Наскільки сильніші були б обидва наші народи, якби могли жити в розумній приязні і злагоді, спертися плечима об себе і ставити чоло відвічним своїм ворогам»²⁴². Однак прозріння прийшло занадто пізно і не усі це усвідомлювали в той час, сповнений емоцій, кривавих вендет і засліплення ненавистю, що не давала змоги тверезо, спокійно й об'єктивно оцінити ситуацію і спрогнозувати майбутнє. Десятки тисяч українців і поляків були засліплені ненавистю настільки, що спричинилися до смертей багатьох тисяч людей, більшість з яких були переважно цивільними особами, не

²⁴¹ Лебедь М. Зовнішньополітична діяльність... С. 191–192.

²⁴² В яскіні лева... С. 123.

пов'язаними або слабо пов'язаними з силами українського чи польського підпілля. Припізнілим було й усвідомлення того, що українці і поляки були лише об'єктами політики чужих сил. Найбільшу користь від українсько-польського протистояння отримувала Росія – спочатку як Велике Князівство Московське, пізніше Московське царство (Московія), згодом усі її наступники у формі державних утворень з різними назвами – Російська імперія, «керівний стрижень» Радянського Союзу і врешті у 1991 р. як створена після його розпаду Російська Федерація. Доволі влучно з цього приводу незабаром після закінчення Другої світової війни висловився відомий прибічник українсько-польського порозуміння (він прагнув створення українських відділів у польській армії ще в 1940 р.), польський військовий і політичний діяч Кастан Чарковський-Голєєвський. З його слів, у бажанні забезпечити реалізацію своєї політичної мети однаково як українські, так і польські політики й публіцисти «не бачили лісу через велику кількість дерев» (очевидно, для нього ліс – це конструктивні українсько-польські відносини, а дерева – конфлікти, які виникали під час їхнього розвитку). Він чітко сформулював головну причину виникнення криз і проблемних ситуацій в українсько-польських відносинах як наслідок хибної тенденції вбачати в них лише прикрі моменти. За його твердженням, з глобального погляду в історії світу чи навіть Європи усі ці історичні протистояння відігравали лише другорядну роль порівняно з боротьбою за території й володіння між головними «політичними гравцями» на мапі Європи:

«Через незасадничі моменти публіцисти, а що гірше, й політики ..., і то докладно з обох сторін, не бачать єдиної мети: спільної боротьби проти большевизму, проти національного винищення і нужди власних народів, бо, дивлячись у минуле, бачать тільки поодинокі дерева справжніх чи уявних кривд, перебільшених до апокаліптичних розмірів. Тим часом всі ці обосторонні кривди і заплутані проблеми, як великими вони не були б, мають тільки “парафіяльне” значення. І то значення малої парафії, що простягається між Сяном і Збручем, між Бугом і Случчю».

Кастан Чарковський-Голєєвський з сарказмом порівнював полеміку польських і українських політиків за території із байкою-притчею про суперечку між мисливцями щодо поділу шкіри невбитого ведмеда, який під час неї підстеріг і роздер обидвох, алегорично ототожнюючи цього хижого звіра з більшовицькою Росією під «вивіскою» «Радянський Союз»: «Все це трагічний, аж смішний парадокс, бо нагадує казку про мисливців, що діляться шкурою ведмеда. А цей советський ведмідь тим часом ходить собі здоровий, повний сил і агресивної відваги та не тільки виїдає українські і польські вулики, але й нищить працюючі бджоли обох народів, щоб після їх знищення ввести власний євразійський гатунок “*истинного советского народа*”»²⁴³.

ВИСНОВКИ

У центрі геополітичного протистояння

У роки Другої світової війни в глобальному вимірі українці та поляки опинилися в центрі протистояння двох найбільших держав на європейському континенті, для яких обидва народи були тільки «розмінною монетою» у геополітичних

²⁴³ Чарковський-Голєєвський К. Про проект українських збройних з'єднань на Заході 1940 р. *Сучасна Україна*. 1952. 16 серпня. С. 7.

комбінаціях. Співвідношення ворогуючих сил, здатність пристосуватися до воєнних цілей однієї чи іншої сторони часто визначали не тільки зовнішньополітичний курс, а й ставлення політичних сил України і Польщі до їхніх національних прагнень. Розробляючи власні геостратегічні плани, ці політичні чинники вимушені були зважати на цілі воюючих наддержав. Однак, незважаючи на експансивні плани агресивних сусідів, політики обох народів усвідомлювали потребу досягнення порозуміння і не хотіли дозволити перетворити свої нації на інструмент чужої політичної гри. Саме тому протягом усієї Другої світової війни тривав безперервний діалог між українськими підпільними силами та конспіративними структурами підпільної Польської держави. Хоча у ньому й брали участь різні учасники, всі вони однаково намагалися досягнути консенсусу й переслідували головну мету розмов: спочатку не допустити, а згодом і зупинити українсько-польське протистояння – хоча й вбачали різну ціну досягнення домовленостей про мирне співіснування.

Головні етапи перемовин

Тематично й хронологічно у роки німецько-радянської війни переговори між речниками українського і польського підпілля можна поділити залежно від змісту на кілька етапів:

1) діалог в другій половині 1941 р. між діячами ОУН-Б і ЗВЗ у Кракові, коли відбувся обмін намірами й спроби сторін почути одна іншу при виробленні своєї подальшої політичної стратегії;

2) переговори представників ОУН-Б і АК навесні 1942 р. – навесні 1943 р. у Варшаві й у Галичині, що відбулися з метою не допустити до антипольських і антиукраїнських листівок і до спалаху міжетнічної війни, зупинити перші вбивства;

3) від поширення німецькою пропагандою інформації про масові розстріли польських офіцерів у Катині й розриву дипломатичних відносин між еміграційним урядом Польщі і СРСР від квітня 1943 р. – спроби делегатів польського уряду та представників Проводу ОУН-Б зупинити кровопролиття й укласти нейтралітет у межах стратегії ОУН-Б і УПА щодо творення спільного фронту націй, поневолених нацистською Німеччиною і СРСР;

4) від весни 1944 р. і до кінця 1944 р. – переговори референтури зовнішніх зносин ОУН-Б й поступове згортання і припинення антипольської акції та формування стратегії співпраці;

5) від арештів членів делегатури уряду РП і представників командування АК у Західній Україні за звинуваченням в «антирадянській діяльності» у липні 1944 р. до кінця 1945 р.;

6) спроби домовитися на Закерзонні, а саме переговори ЗП УГВР з представниками польського уряду та ВІН на українсько-польському прикордонні у боротьбі проти більшовицької Росії та залежного від неї маріонеткового уряду ПКНВ у 1945 р.

Ставлення польських сил

Особливістю розмов, переговорів і діалогу було те, що суб'єктами політичних перемовин були не народи, а речники конкретних політичних сил, які пропонували власне політичне бачення й свої шляхи розв'язання актуальних проблем. Жодна зі

сторін не репрезентувала всього спектра політичних орієнтацій і настроїв своїх національних спільнот чи своїх країн. Можливо, що саме це визначило у різний час різну тональність, зміст й тематичні напрями розмов. Представники політичних угруповань Польщі по-різному ставилися до переговорів з організацією, яку вважали антипольською – ОУН. Більшість правих польських сил («дмовчики», послідовники Романа Дмовського) не бачили сенсу в переговорах з ОУН як з антипольською силою. Сама пропозиція розмов з ОУН викликала у них несприйняття і відторгнення. Водночас готовність до діалогу виявляли представники лівих сил та центристи – прибічники «партії Пілсудського» (так звані пілсудчики), які у різних формах підтримували ідею співпраці з різними українськими політичними угрупованнями від 1920 р.

Польську сторону у веденні перемовин з ОУН-Б в різний час репрезентували структури делегатури уряду Польщі, керівництво ЗВЗ (тактика якого періодично різнилася від тактики структур «цивільного підпілля» Польщі), згодом також Головної команди АК й діячі польського еміграційного уряду. Для кожного з етапів перемовин між представниками українського та польського підпілля була характерною різна мотивація пошуку компромісів. В один і той же час різні польські політики пропонували взаємовиключні (а часто й дискусійні) аргументи на користь і проти такого співпробітництва. Однак незалежно від «сили аргументів» основні рішення приймали на рівні польського еміграційного уряду, на ставлення якого до переговорів впливало власне бачення польських національних інтересів, перебіг воєнних дій, міжнародна ситуація та інші чинники, одні з яких сприяли переговорам, інші – навпаки, гальмували їх. З одного боку, наприклад, від розриву дипломатичних стосунків з СРСР навесні 1943 р. до кінця 1943 р. начебто склалися сприятливі умови, з іншого – виникли нові чинники, що загострили відносини, конфлікти, які переросли у війну на Холмщині й Волині.

Не завжди учасники перемовин були відверті під час декларування своїх політичних намірів. Для делегатури уряду Польщі і Головної команди АК одночасно з домовленостями уряду С. Миколайчика з Й. Сталіним про співпрацю ініційовані нові переговори у березні 1944 р. були виявом «подвійної гри». ОУН-Б тоді для польського підпілля була «запасним союзником», якщо ставка на СРСР виявиться помилковою і Сталін скерує каральний апарат СРСР на боротьбу проти польського підпілля.

Однак якщо навесні згадані перемовини були чимось на зразок «модельювання варіативного партнерства», то після арештів керівництва й діячів делегатури уряду Польщі та представників командування й вояків АК у Львові й заяви про визнання тимчасовим урядом ПКНВ у польського підпілля спрацювали зовсім інші аргументи на користь розмов із ГС УГВР і ГК УПА. Головними політичними розрахунками були плани війни між СРСР і альянтами, на боці яких виступав би польський еміграційний уряд, що в ході перемовин розраховував для посилення своїх позицій і вимог від альянтів заручитися офіційною відмовою українського підпілля від «кресів».

Головні візії українських учасників перемовин

Спроби нормалізації українсько-польських стосунків, метою яких було зупинити міжнаціональну ворожнечу й нормалізувати українсько-польські взаємини, були тривалим процесом, в якому більше чи менше на різних етапах війни як з польського,

так і з українського боку брали участь різні «політичні гравці». У перші дев'ять місяців війни роль головного центру налагодження цієї співпраці перебрав на себе уряд УНР в екзилі, водночас до переговорів долучилася ОУН, повноважні представники якої у розмовах із польськими чинниками стали не просто основними учасниками переговорних процесів з українського боку, а й головними речниками і захисниками національних інтересів свого народу під час розмов із польським підпіллям. Від початку 1943 р. до переговорного процесу долучилася ГК УПА, що видала кілька звернень до поляків із закликами об'єднаної боротьби проти спільних ворогів. Від 1944 р. роль речника українських підпільних сил у перемовинах з представниками польських перебрала на себе референтура зовнішніх зносин ОУН-Б, згодом Закордонне представництво УГВР. Визначену Проводом ОУН-Б від осені 1943 р. політику порозуміння з польським підпіллям послідовно втілювала в життя також ГК УПА.

Важливо зазначити, що схильність до припинення протистояння між силами українського та польського підпілля з боку українців виявляла не лише ОУН-Б. Добросусідські відносини намагалися зберегти й навіть надати їм нових змісту й форм звичайні люди – як заангажовані в політичні процеси, так і далекі від них – мабуть, саме настрої простих селян чи жителів міст щодо потреби мирного співіснування визначали формування й втілення планів українського та польського підпілля. Ймовірно, саме під впливом настроїв простих людей у посиленні протистояння українців з поляками не були зацікавлені також Т. Бульба-Боровець і прибічники ОУН-М. Підтримку ідеї порозуміння між українцями та поляками в різних формах виявили також УЦК, ГКЦ і особисто її глава митрополит А. Шептицький.

Реально можливі варіанти вирішення конфліктів

З погляду історичної перспективи, відірваної від зайвої політизації та емоцій, очевидно, що за тогочасних умов успішним розв'язанням проблеми недопущення масового взаємного кровопролиття було укладення угоди з двома пунктами: 1) українські й польські політичні сили мали зобов'язатися не чинити агресивних ворожих дій одна проти іншої, а з початком збройної конфронтації у 1943 р. також видати накази про припинення обопільних бойових дій і масових терористичних акцій проти «чужого» мирного населення; 2) обговорення суперечливих територіальних питань за взаємною домовленістю і погодженістю потрібно було перенести на час після закінчення Другої світової війни.

Труднощі й перешкоди на шляху до порозуміння

Головною темою перемовин від весни 1943 р. до весни 1944 р. було укладення миру між силами українського і польського підпілля, якого так і не вдалося досягти, що закінчилося кризою, втратою політичної довіри під час спроб ведення переговорів на тему політичної співпраці, прикритим для міжетнічної взаємодії гальмуванням культурного взаємообміну, великими людськими жертвами й тривалим пануванням негативних образів і стереотипів у суспільній свідомості поляків і українців.

Причини неможливості вирішення конфліктів

Однак, незважаючи на всі зусилля, стратегічне порозуміння між українським і польським підпіллям було малоімовірним. Однією з причин стало те, що польські

учасники перемовин не мали належних повноважень для вирішення складних питань, принципово важливих для політичних еліт сторін конфлікту. Важливо, що учасники перемовин вдавалися до обговорення не тільки «наболілих» територіальних тем та виступів проти застосування насильства представниками протилежної сторони, що було наслідком прагнень польських політичних сил відновити владу Польщі у Галичині та на Волині, а й до спроб формування спільної геополітичної стратегії об'єднаного фронту боротьби проти спільних ворогів.

Очевидно, щоб виробити з українським підпіллям спільну політичну платформу, польському еміграційному урядові потрібно було формально й офіційно відмовитися від непольських етнічних територій, які вони більше не контролювали. Утім, хоча польські політичні угруповання були роз'єднані, у питаннях кордонів РП з 1939 р. вони були єдиними. Водночас українські політичні угруповання не зуміли організувати єдиний фронт протистояння всім давнім, тогочасним і потенційним окупантам українських земель, але в питаннях територіальної належності всіх українських земель вони також були єдині.

Головним «каменем спотикання на шляху до порозуміння» стали територіальні суперечки. Однак вирішити цю проблему не вдалось, оскільки переговорні сторони переслідували різні політичні цілі. Кожна зі сторін мала свої погляди, які через розходження не вдавалось узгодити, майбутній українсько-польський кордон було важко визначити не тільки політично, а й географічно, ще важче було знайти спільні політичні підходи до вирішення цього складного питання. Можна стверджувати, що протягом українсько-польських протистоянь під час обидвох світових воєн ситуація певним чином повторилася. Якщо невирішеність територіальних розбіжностей на початку Першої світової війни переросла в українсько-польську війну в Галичині у 1918–1919 рр., так само невирішеність територіальних питань на початку Другої світової війни переросла через 25 років у криваву війну в 1943–1944 рр., але на цей раз вона набула значно кривавіших наслідків і географічних масштабів, поширившись, крім Галичини, на Волинь, Холмщину та Грубешівщину.

Уроки для нащадків

Перманентний діалог між представниками українського і польського підпілля у роки Другої світової війни увійшов в історію як тривалий процес пошуку політичних компромісів, вирішення складних національних проблем і спроб досягнення тимчасових компромісів та порозуміння. З усієї попередньої історії українсько-польських взаємин періоду Другої світової війни цей переговорний процес був не лише спробою зупинити кульмінацію тривалих протистоянь, а й логічним підсумком пошуків шляхів досягнення мирного співіснування активних політичних сил обох народів.

На окремих етапах війни, у ході погіршення відносин із кожним роком потреба укладення цих домовленостей ставала чимраз актуальнішою. Однак для обидвох сторін остаточне усвідомлення потреби домовитися відбулося лише після приходу «других совітів». Для польського підпілля воно супроводжувалося арештами спочатку представників вищого командування, а з часом також офіцерів і підпільників та воєнків АК, які перейшли (точніше, після нацистської окупації знову повернулися) на нелегальне становище. Наступним ударом для УПА й АК

стали заяви керівництва Радянського Союзу про визнання єдиним повноважним представництвом польського народу і єдиним визнаним СРСР тимчасовим урядом Польщі так званого Польського комітету національного визволення (ПКНВ) та оприлюднення інформації про укладену між урядом УРСР і ПКНВ угоду про «обмін населенням», що фактично означало виселення українців із Закерзоння з одночасним виселенням поляків з Галичини та Волині. Згадані події покляли край наївним сподіванням представників польського еміграційного уряду та командування АК у Західній Україні на можливості порозуміння з Радянським Союзом і повернення цього уряду як легітимного керівництва до Польщі й також розвіяли ілюзії щодо можливості повернення її східних кордонів станом на 1 вересня 1939 р.

Польське підпілля зазнало нових втрат; багато підпільників відчули «дежавю», пригадали арешти НКВС і переконалися, що більшовики порівняно з 1940–1941 рр. не змінилися й лише посилили арешти членів польської конспірації. Для АК «громом з неба» стала оприлюднена інформація про те, що польське населення виселять з Галичини та Волині. Стало зрозумілим, що західні альянти не матимуть жодного впливу на ініційовані польським урядом спроби відновити *status quo ante bellum*. Для тиску на СРСР польським політикам були потрібні нові союзники і їх вдалося дуже швидко знайти. «Новими союзниками» для польського еміграційного уряду та підпільних сил стали нещодавні «кандидати у партнери» – підпілля ОУН-Б, ЗП УГВР і ГК УПА.

УКРАЇНЦІ ТА ПОЛЯКИ В УМОВАХ СТАЛІНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ НА ЗАХІДНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ (1939–1953)

Радянська і польська тоталітарні системи залишили болісний, незгладимий слід у житті українців і поляків середини ХХ ст. Приєднання Волині й Східної Галичини до СРСР і здійснення політики радянзації цих земель супроводжувалися масштабними політичними репресіями щодо місцевого населення, насамперед учасників українського і польського підпілля, й масовими депортаціями сотень тисяч громадян, яких компартійна влада вважала потенційно небезпечними і в яких вбачала приховану політичну загрозу. Значні зусилля радянські спецслужби спрямовували на знищення руху опору на західних землях України. Спочатку оперативно-чекістські групи, а згодом місцеві органи внутрішніх справ провели масові арешти діячів політичних партій і громадських організацій. В НКВС СРСР діяла спеціальна оперативна група, що розробляла численні документи польських державних відомств і розвідувальних служб, захоплені в ході радянської інтервенції в Польщу. За 1939–1940 рр. на основі цих матеріалів оголошено в розшук майже 59 тис. осіб, що входили до різних національних партій та організацій, а також працювали в колишніх польських розвідувальних і поліцейських органах²⁴⁴.

Українське підпілля. Протягом вересня–грудня 1939 р. радянські органи безпеки розгорнули широкий наступ на українське підпілля. На початку війни штаб-квартира ОУН перебувала в Кракові, спрямовуючи діяльність місцевих проводів. У

²⁴⁴Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939–1941 гг. / редкол.: В. Комогоров и др. Варшава; Москва, 2001. Т. 1. С. 654.